

Tandori Dezső

Ő

D. N. Á. írókollégám emlékére
(Mehalt ő 42 évesen)

Ki – Be

*Belépek életembe. Kilépek életembe.
Kilépek életemből. Belépek életemből.*

*

Végkezdet. Kezdetvég. Kezdetkezdet. Végvégvég.

„Kassák”

*Hej, Kasi, Kasi!
A fájás már mellkasi.
Elszorulnak az erek. Még, még, még!
(Szorítják az ereket. Lég...! Lég...! Lég...!*

*Bárhányadik évembe
Csak részletre lépek be.*

*Bármim, bármimbe:
nem részletezve,
is, csak részletbe.*

Fel – le

*Felürültem. Évembe.
Felteltem. Évembe.
Leürültem. Nem évembe.
Leteltem. Életbe.*

Összeállításunkkal köszöntjük a nyolcvanéves költőt. (A Szerk.)

*Arany éveim voltak.
Most egy Arany-éveim van.*

*

*Végem van. Csak... (Akárhogy),
csak még ennek kell, hogy
vége legyen. De
nem akárhogy.*

Fried István

„De az írás: épp/ az, hogy van valamim”

(Hihetetlen: TANDORI már 80)

*Ugyanazt és ugye másról,
Ugyanakkor s ugye máskor.*

(Tandori)

*Jön az ÍRÓ. Egészen más alkatú férfi,
mint az ALAK, csupán az életkoruk
egyezik. Mindkét keze üres.*

(Tandori)

Kevesebb, mi kevesebb? Több, mi több?

Emberközelebb az ember-közeli?

De ugyan a kevésbé érthetőt

az értőtől mi taszíthatja el?

Az ember nem időzik: étel!

(Tandori)

Korántsem oly vakmerő vállalkozás a tájékozódás-eligazodás törekvése a Tandori-életműben, mint amennyire annak vélhető volna; noha aki csupán a mennyiségi szempontra figyel, könnyen visszariadhat; mivel megeshet, hogy az állandó újraolvasást igénylő kötetekbe, kötetbe föl nem vett, vagy olykor újradolgozott művekbe belevész, nem törekedvén a Tandori képviselte irodalmi fordulat alap gondolatainak föl kutatására, mellőzvéen a különféle – Tandori megformálta – műfajok összeolvasásának segítő támaszát. Nem állítom, hogy a bőséggel áradó Tandori-„megnyilatkozások” pusztá áttekintése nem kívánná meg a fokozott időráfordítást, bár nem többet (hogy egymástól távoleső példákkal hozakodjak elő), mintha valaki Goethe vagy Jókai, Voltaire vagy Balzac oeuvre-jét választja (tudományos) kutatása tárgyául. A vállalkozók Goethe vagy Jókai, Voltaire vagy Balzac esetében megelégednek olykor egy-egy fontosnak feltüntetett részterület alapos – kevésbé alapos (filológiai, esztétikai stb.) feldolgozásával; igaz, ilyenkor fennáll annak veszélye, hogy a részről nem nyílik rálátás az egészre, és az életmű belső összefüggései, párhuzamai, (világirodalmi) távlatai az elhanyagoltság ködébe tűnnek. Ellenben: ha a kutató munkája során előbb munkahipotézisként feltételezi, utóbb talán megtalálja azt az (esetleg az oeuvre egészén áthúzódó) vezérmotívumot, vezérlő gondolatot, magatartás-változatot, képes kifejezéssel élve Ariadne-fonalat, amelynek fölgöngyölítése során számos (nem feltétlenül mellékes) jelenség, módszeres eljárás, gondolati összefüggés tetszhet ki, remélhető, hogy az egészről hitelesíthető elbeszélés, egy részterület s az életmű viszonya konstruálódhat meg; a többektől áttekinthetetlennek minősített pályáról lényegesnek és inspiratívknak tetsző következtetések levonhatók lesznek, és az efféle gazdag, sokrétű, irodalom-, műfaj- és tudományközi szövegtenger nem csodálatra méltó, ám megnevezhetetlen tényezőként könyvelődik el, vagy éppen archiválódik. Mármost a Tandori-pálya „emlékezete” hasonlóképpen nem pusztán számos, egymásra halmozódó, meglepő fordulatot tartogat olvasói számára, és ez nem intézhető el egy megkonstruált írófigura, személyiségtípus „próteuszi” természetét hangoztatva, a szüntelen változásban nem látván meg, ami „állandó”. Ennek a próteuszi jellegnek (mely jelentékeny poéta nem

játszik el a próteuszi lehetőséggel?) még az ún. egykönyvűek, egyművűek is adóznak, ők sem egyetlen tónus, hangvétel, műnem, beszédmód elkötelezettjei, szívesebben mutatják meg magukat egyetlen könyvben, műben is két- vagy többfelének. Nemcsak a goethei szó figyelmeztet: Dauer im Wechsel, hanem ennek látszólag vagy valóban Tandori Dezső ismétléstechnikája ugyancsak ellene mond; nevezetesen egyfelől az *ugyanaz – ugye* – mindig más árnyalatokban, más kapcsolási, kapcsolódási ajánlatokban tűnik föl, más mozzanatok integrálva, megint másokat elidegenítve kap különféle formákat. Ezért lehet egy lendülettel igaz, vagy legalábbis méltányolható (egyszerre, egymásra vetítve) az ugyanakkor és a máskor, eljátszván a hely és az idő tagolódo egységével. Folytatva a gondolatmenetet, másfelől szükségesnek látok ide beiktatni egy figyelmeztető passzust, amelynek „időszerűségét” talán egy utópikus elgondolás igazolhatja: egy egyszer majd elkészülő Tandori-nagymonográfia, amelyet egyszerre segít és akadályoz Tandorinak részletező, (ön)életrajziként meghatározott vers/próza/színmű „iránya”, amely – miközben a köznapi létezés „mikro-”történetéről közöl egyre halmozódó, rétegződő információkat – a „teljes” életrend és kontextusa tekintetében olyan „világszerűség”-re nyithat kaput, amely ezzel a kapunyitással együtt ennek a világszerűségnek labirintusos voltát tematizálja. Azaz olyan létezés-történetet foglal versbe (kötetek sorába!), prózába (prózai kötetek sorába!), esszébe, esszékötetek sorába, amelyek érzékelhető válogatási tematika szerint egyrészt prezentálják a félhosszú vers sokféle lehetőségét, de – például – másrészt az osztrák századforduló, vagy éppen Virginia Woolf próza-, színműpoétikáját, illetőleg versváltozatait (Rilke-módosulásokkal) is, a fordító/fordítás szemszögéből, valamint a kötetben közzétett és csekélyebb visszhangot kapott színművekbe rejtett, vagy onnan feltáruló eseménysort és állapotot: egymásra vonatkoztathatóságok rendszerét.

Ennélfogva első – felületes – megközelítésben problémaközpontúan összegezhető – egy folyamatos történetet, amely az első két, joggal feltűnést keltő verseskötettel alapozódott meg, és amely onnan – különféle kanyarokkal – az oevre nagyszabású kiteljesülésén át máig, az aforizmus (rajzokkal gazdagított) uralkodóvá válásáig tart; visszatekintésekkel, önidézésekkel, olyan verseskötetek közrebocsátásával, amelyek „válogatott” versek gyűjteményeként régebbi, kevésbé régi és újabb összeérését tanúsítják, kevésbé próteuszi cselekvésként, inkább Phoenixként. Ez azonban éppen nem problémátlan segítsége a monográfiára hajlandó igyekezetnek; hiszen mindegyik kötet a maga módján meghatározza a ciklusba rendezett vagy más megfontolások szerint besorolt verseknek nem puszta helyét, hanem elhelyezkedését a/egy kötet kontextusában, ezért a különféle kontextusokba beiktatott egyes vers különféle jelentéseket „generálhat”, különféle (szöveg)összefüggésekben másképpen lesz dekódolhatóvá, itt mellőzöm a „kulcsversek” önértelmezésének eligazítóit és csapdáit. Így a versértelmezések olyan, bonyolult intratextuális vonatkozásokkal kell, hogy számoljanak, amelyek nemcsak megnövelik az értelmzések terjedelmét (ez legyen a kiadók és az érdeklődők baja, szellemi játéka és ráismerési öröme), ugyanakkor ösztönzést is kaphatnak, hogy közelebb férközzenek egyfelől Tandorinak differenciált ismétléstechnikájához (egy versépítkezésen, kötetkonstrukción belüli dialogicitás jellegzetes alakzataihoz), másfelől kötet szerkesztési „tipológia” tudatosításához. A Tandori-pálya során ugyanis – és egyelőre itt ennyivel megelégszem – az egymást sűrűn követő kötetek jellegében erős módosulások érzékelhetők, s itt nem kizárólag az új meg a válogatottnak nevezett gyűjtemények váltakozásáról van szó, hanem arról, hogy (nyilván nem előzmények nélkül) egyes versnemek vagy prózai alakzatok birtokba vétele egy-egy költői periódus során többnyire több szakaszban történt meg, ennek demonstrálásához legalább egy, terjedelmesebb kötetre volt szükség, ezek aprólékos elemzését követőleg tárható föl, melyek a Tandori-szonett általános jellegzetességei; melyek az alább bemutatandó „Tandori-strófa” újdonságai; a színművek tekintetében

alaposabb tárgyalást igényelne az egymást folytató darabok egymáshoz való viszonyának kérdése, ugyanennél a műfajnál maradván, a metaszínházi „gyakorlat”-tal való szuverén bánásmód (ki kit képzel el egy színdarabban, mint tűnnek egymásba az alakok); hasonlóképpen igényelne az eddigieknél alaposabb feltárást Tandori regény- és novellairói gyakorlata; egyszerűbben: miért minősíti regénynek azt, ami, a kortársi prózapoétikai felfogások szerint, nem regény (a remek *Szent Lajos láncchídja* – 57 lapnyi próza) vagy nem novella, legalábbis nem rendelkezik a regényt és a novellát jellemző alapvető ismérvekkel (erről az *Excursusban*). Olyan megjegyzéssel (nem zárnam le, inkább) vezetném át eddigi fejtegetéseimet, hogy mindazt, amit eddig papírra vettem, azért tettem, hogy a magyar és európai irodalomtörténesekbe besorolt Tandori-műről a magam ajánlatait bevezessem. Azt hangsúlyozván, hogy elfogadható, miszerint Tandori a magyar „lírafordulat” egyik főszereplője (lehet, hogy az egyik főlősleges, noha – jogosan – másokat is említ a kritika), kevésbé tudatosodott (vagy egyáltalában nem tudatosodott eléggé), hogy a prózafordulatnak is tevőleges, bár hatástörténetileg nem visszaigazolt részese. A magam részéről azonban úgy vélem, hogy Tandori hangzatos bejelentéseket mellőző, inkább a kötetegészből kitetsző szubverzivitása, talán még mindig nem belátható eredményeket hozó irodalmi kísérleteinek folyamatossága, éleltrend – történelem – irodalom/művészet – magyar/világ-irodalmi kitekintésének komplexitása egy szüntelen mozgásban lévő, vissza- és előretekintő költőiséget dokumentál, és ennek a költőiségnek elsősorban nyelvújítására figyelt föl a kritika, szinte leltározódott a Tandori-beszéd megannyi „tandorizmusa”, mindenekelőtt szintaktikája (talán mondatszerkesztése kevésbé), egyszóval a megszólalás mikéntjének külső formai ismertetőjelei közül nem egy iktatódott be a Tandori-szókészlet-„stiliztika” „szótárába”. Hozzáteszem, kiváltképpen az agrammatikus, az írás/kép materialítására vonatkozó elemek kapták meg az értékelő elismerést (mint amilyen az önállósuló írógép akcionizmusa, az elütések/tévesztések „poétikája”, persze, dramaturgiai – késleltető funkciójukról, a beszédszerveződés problematizálódásáról sem feledkezhetünk meg). Ennek a „tandorizmusnak” a fordítások elemzésekor támadt vegyes visszhangja természetesen a befogadás messze nem egyértelmű voltát jelzi; jóllehet olyan életműbe ütközünk (nem csupán a Tandori-„összes” sejtésekor, sejtetésével), melyben a más-más műfajok, költői megnyilatkozások nem csupán az előző kötetek folytatásával, módosulásával, újragondolásával szolgálnak, hanem állandó feszültségben vannak, lévén a világirodalmi tendenciák értelmezéséhez is hozzá kívánnak járulni, amellet, hogy sosem kerül le a napirendről a saját világ határainak kiigazítása, az önreflexió végtelenítése. Közbevetésül: Kölcsey Ferenc 1817-ben – vitában Kazinczy Ferenc kilenckötetes fordításgyűjteményével – azt állította: *„Én úgy vélekedem, hogy a fordítás úgy jó, ha az író a maga eredeti színében tehetjük által a mi földünkre”*; majd alább: *„a nyelv csak olly fordításokkal gazdagúlhat, mellyek az Originál színét megtartják”*. Nem Kazinczy védelmében, Kazinczy ugyanis nem szorul védelemre (itt fordítói felfogásokról van szó!), jegyzem meg, hogy Kölcsey fordításaiban egyáltalában nem tett eleget a maga által megfontolásra ajánlott követelménynek. Hiszen a bizonyára segítséggel, ha nem német közvetítéssel, átültetett szerb népdala – Rác nyelvű – nem tartja meg a szerb népköltészet formáját, a rímtelen, időmértékmentes tízest, 4–6 sormegosztással, azaz a negyedik szótag után a metszettel, ellenben a maga érzékeny, nemesített dal tónusához közelíti, jóval több benne a „Kölcsey”, mint az originál „színe”; töredékben maradt Homérosz-fordítása ugyan helyenként virtuóz teljesítmény, ám bizonyos többlet árul el Kölcsey antikvitásfelfogásáról, görögségélményéről, mint a vélt homéroszi „szín”-ről, amelyet egy másik fordító hasonlóképpen jogosan másképpen szemrevételez. Tandori meglehetősen markáns elképzelésekkel rendelkezik a maga „világirodalmá”-ról, amelyet nemegyszer szembesít a maga „magyar irodalmá”-val, fordítóként pedig érvényesíti, milyennek látja az originál színét. Az bizonyos megkockáztatható, hogy azok a „világ-

irodalmi” alkotások, amelyek Tandori számára nyelvileg közvetlenül hozzáférhetők, másképpen szembesülnek a maga költészettervével, mint azok, amelyek a nyersfordítás közbeiktatását igénylik. Jóllehet a szlovén Prešeren költészete és költői alakja meglepő utat lelt a Tandori-poézishez, s erről esszé is, szonett is tanúskodik. Ezek után Tandori Prešerenéről érdemes és produktív gondolkodni, kevésbé arról, hogy a szlovén romantika Tandori tolmácsolásában valóban az „eredeti” színéről informál-e, mennyire tolmácsolja a szlovén irodalomtörténet legjelentősebb reprezentánsát. A Tandori-oeuvre – miként a Kazinczy-oeuvre – a fordítást nem kisajátításként, még kevésbé szép hűtlenségként kezeli, hanem a poétai mező kiszélesítéseként, a magyar nyelvű költészet és a magyar nyelv lehetőségeként, melynek saját költőiségét, költészetét kölcsönzi. Ilyen módon minden fordítás: Tandori-mű is, melynek „ős”-változata cím és betű szerint visszakereshető, visszakeresendő.

Ha a Tandori-életmű egyetlen nagy költészetregény (hajlanék arra, hogy verseket is tartalmazó regényként fogjam föl), hajlok arra is, hogy természetszerűleg van főcsapása, vannak mellékösvényei. Tudom, csak látszólag könnyítem meg a magam feladatát. Hiszen ezzel azt kockáztatom meg, hogy egyrészt akadnak fontosabb irányok, műfajok, művek, beszédváltozatok, és akadnak kevésbé fontosak, túlzással szólva: „melléktermékek”, amelyek elhanyagolhatók. Csakhogy az általam (némi könnyelműséggel) odavetett főcsapás–mellékösvény (anélkül, hogy visszavonnám) inkább a gyakoriság–ritkább előfordulás eseteit célozná meg, semmiképpen nem értéktényezőt hangsúlyozva, hiszen nem következetesen végigvitt, egyenes, egy irányba tartó főcsapásról és pihenés/lazításként beiktatott mellékösvényre gondolok, hanem arra, hogy az egyes kötetek (s itt a kutatásnak tág tere nyílik, mely köteteket mikor, milyen célzattal emel elemzésébe be) éppen a bennük artikulálódó változások, újírások, nemegyszer lényegi módosítások következtében értékelhetők főcsapásként, nem feltételezve, hogy e költészet, bár kiteljesedik, korántsem egy mind magasabb fokra lépő, „fejlődő” poétikai teljesítményt jelez, így a fejlődésgondolat teljes mellőzését javaslom: tehát nem fejlődés-, hanem alakulástörténetnek minősíteném a kötetek egymásutánját. A kutatás feladata volna-lehetne felderíteni, miképpen szerkesztődtek a kötetek, az egykorú anyagból mi került be, mi maradt ki, a kötet szerkesztéskor mi bizonyult fölöslegesnek, ezért mára elfelejtődött, noha (esetleg) „érték”-ét, „érdekesség”-ét, „eredményei”-t tekintve akár elhanyagolhatatlannak is volna mondható. Emellett Tandori Dezsőt (mint minden jelentős költőt) csak gyanakodva lehet olvasni: amit egy kortársi közlés, ítései elfogultság kevésbé fontosnak gondol, ami árnyékban maradt alkotást mintegy elhallgatni kényszerült, egy újraolvasás segítségével a főcsapást jelző műként aposztrofálódhat, hajdan esetleg „különössége” miatt nem kapta meg a méltó közfigyelmet. Azaz Tandorinál sosem lehet tudni, mit hova rejtett el, nem annyira motívumok, inkább műformák miféle bűvópatak-életre kényszerültek, és egy tüzetesebb vizsgálat nyomában kiteszhet, hogy módosítható, mert módosul a pálya ama bizonyos művet „fölfedezve”. Meggyőződésem, hogy a színművek kötetéből kitetsző interperszonális viszonyok, életrendet szemléltető helyzetek nem pusztán a drámai feszültség jelződései, mint ahogy a Tandorinál megszokott metapoétika színműváltozata ösztönöz a prózai és a verses művek hasonló „módszertan”-ának elmélyültebb, a műfaj természetéből következően más nyelvi eszközökkel megvalósított tényezőinek behatóbb tanulmányozására. Itt újabb passzusokat iktathatnék be az ismétléstechnika átvilágítására, tudniillik ezúttal nem elsősorban egy életrend állandóként jelzett mozzanatainak újraelbeszélésére, felidézésére, általában: idézet beiktatására kerül sor, nem pusztán egy helyzet minden apró elemének különféle aspektusból történő átvilágítására, hanem arra, hogy a verses elbeszélésben szerkezetalkotó elemek miképpen funkcionálnak egy színműben, szereplő szájába adva az elbeszélést/leírást. A verses elbeszélésben felbukkanó „minidramák” (drámai élethely-

zetek) hogyan szövegesülnek egy látszólag drámaiatlan, mert valójában epikus szituáció mozgatóiként, az ott elhangzó elbeszélések továbbblendítőiként, „cselekmény”-ként. Az „eseményes” elemek (bármennyire egy szó szerint érthető „kiselbeszélés”-t imitálnak) súlya ugyanis színre hozva, színpadra állítva megnövekszik, a szereplői elbeszélésben, még ha retrospektív elbeszélésről, felidézésről van is szó, drámai akcióvá lesz/lehet, ennek következtében a közlésjelleg módosul, miközben a tematikai összefüggés, egymásra vonatkoztathatóság nem sérül. Lényegnek *A képzelt idő* már idézett sora tetszik: „Az ember nem időzik: élel!” S ez az élel egyben tagadása a nagyelbeszélésnek, olyképpen, hogy a kiselbeszélések „igazság-át”, sokrétűségét, különösségében is egyetemességét igazolja vissza. Versben megfogalmazva ilyképpen:

Csak hát én a madárfelügyelés
minden ágát nem ismerhetem, mondta, már távolodott
a Várfaltól, rutin ellenőrzés volt az egész,
magánbirodalomnak se mondhatta. *Édes fiacskám, egy kis
sajtot ennék*, gondolta (a híres verssor); és körül
a nyári világ, a nap (mint ahogy elfedte annyi
szépét), ragyogott.

(Egy madársír felkeresése)

A közbeékelt idézetek megválogatásával visszahelyeződik az irodalomba, ami a prózainak ható verssorok révén elirányított, az egyes szám harmadik személyű előadás-sal ellentétben az első idézet egyes szám első személye látszik vitázni. Ugyanakkor az elbeszélő mintha uralma alatt tartaná a szöveget, mindent látszik tudni, a híres verssort is kurziválja, bár az idézett versnek messze nem ez a legtöbbit idézett verssora, viszont a sajt (reszelése) a madárfelügyelés alá tartozó madarak számára az egyik fontos foglalatosság. Egy kis sajt reszelt formában kerül a madarak elé táplálékul: az előkészítés a visszatérő (ismétlő!) cselekvések közé tartozik, ahhoz a rituáléhoz, amely szakaszolja a teendőt, melynek szerep jut a napirend alakulásában, abban a mikrotörténetben, amely aztán irodalomként jut hozzá státusához (Madártörténet – irodalomtörténet). Az sem mellékes, hogy az idézetekre az elbeszélő – közlő aláhúzással, zárójellel felhívja a figyelmet, az elbeszélés nincs kurziválva, pusztán az elbeszélői aktusok (mondtá, gondolta) vannak jelezve. A „híres vers” esetleges fennköltségét az elbeszélés „próza”-ja semlegesíti, a pontos helyszínelést a „nyári világ”.

Tandori-idézzettel folytatom: „*Eleget tettünk az érthetésnek, nézzük tovább.*” (Mikulás-zsák, még nyári).

Előbb Kosztolányi tanácsát írom ide (talán nem csak a magam számára, nem csak a Tandori-stúdiumok ürügyén): „*A nyelvet nem lehet szótárzni, elzárni és véglegezni. Eleven »szöveget« az, mely teljesen soha sincs készen, mindig újra és újra kell szövíni, valahányszor beszélünk vagy írunk.*” Elmondható azonban, hogy a Kosztolányi-kutatást ugyan erősítette az *Esti Kornél* népszerűsége a legújabb magyar irodalomban, de a *Nyelv és lélek* című kötetbe rendezett nyelvelméleti írásait jóval inkább a modernségkutatás hasznosította, persze, erősen szelektíven olvasva, és kevésbé törődve Tandorival, miként gondolja tovább a nyelv társszerzőségét (még Márairól írván sem figyelt a naplók idevágó mondataira), a kritikával együtt kissé tanácstalanul fogadta Tandori pályafordulatait (pontosabban: elmozdulásait), és megelégedett annyival, amennyit némely kritika/kritikus, kissé rögtönözve, megállapított/feltételezett, noha Doboss Gyula és Fogarassy Miklós könyvei jó kezdeményezések. Így még *A megnyerhető veszteség* című kötet sem készítette a kritikát, hogy rádöbbenjen a Tandori-vállalkozások rendkívül összetett voltára, a leltározáson

túl az értőbb/őszintébb ismertetés nem titkolta némi zavarát, melyet a kötet terjedelme, „létösszegző” elszánása és sokrétűsége/többfelé tekintése; ezáltal líriko-epikája okozott, a verses regényi besorolástól feltehetőleg azért tartózkodott, mert a kötetből efféle tiltás érkezett. „Hogy jókor mondjam s jól feltűnő helyen, / ez nem verses regény, csupán előnyös / olvasata a folyamatos/ előrehaladás szerinti.” (Csakhogy ez az olvasati ajánlat nem vonja kétségbe a verses regényi olvasást, inkább a kötetkonstrukcióra utal. A vers-jelleg nem vonható kétségbe, a regényszerűség meg... Ha lesz terem, erről talán később.) Olyan elbeszélői „üzenet”, mellyel akár egyet lehetne érteni, de amely ellen akár megfontolást érdemlő módon érvelni is lehetne.

A *Kortárs* 1988. 8. számában Parti Nagy Lajos törekedett arra, hogy elkészítse a maga számvetését, némi bizonytalanságérzéséről beszámoljon, ugyanakkor arról is, hogy olvasóként (bizonyára nem ő egyedül) problematikusnak érzi a költő hatástörténetét, amelyből egy elfogadott, talán „rubrikázott”, „elkönyvelt” (egyelőre talán még nem el-könyvelt) költészet pozíciója érezheti ki, de az is, hogy egy-egy újabb Tandori-kötet képesnek minősít egy tartósnak hitt helykijelölést, hiszen egy-egy újabb kötet hozzászész és elvesz abból az értékelésből, amely megokolva vagy megokolás nélkül kijutott ennek a költőnek/költészetnek. S miközben az említett némi zavar tudatosodik, a más irányba haladó költőtárs beleérzésével továbblendíti mondandóját.

„Tandori annyira egy, hogy szinte képtelenség az egész versfolyamatot szétoválasztani, a számozott versek, a kétharmad, a voltaképpen «könyv» inkább azt tartalmazza, ami konkrétan »történik«. A kötet születéséről szól, miközben folyik a téli etetés. S még inkább a téli etetésről, melynek szüneteiben A megnyerhető veszteség létrejön. Értelmetlen a kérdés, hogy melyikről inkább, Tandorinál nincs inkább, nincs alá-fölé rendelés, a dolog kizárólag az egész felől ítéltető meg. (...) A könyv ideje, nagyjából három hónap, egy téli etetés periódusa. Tere a lakás, ahol az írógép kopog, ahol a könyv megtörténik, valamint a terep, az etetés 1–3 kilométeres útvonala.” (Árulkodó a könyv meg a történet idézőjelek közé tétele. Pedig a könyvben van történet.)

Kosztolányira gondolva (meg persze a poéta Parti Nagyra és az aforizmus Tandorijára), komolytalanul, de engedve a nyelv többlettudásának, ragadom ki az idézetből: „Tandorinál nincs inkább”, és derülök azon, miféle asszociációkra képes akár egy kritikai előadás is, miként zökkentheti ki az utólagosság páholyából szemlélődő olvasót (aki igenel: Tandorinál sosincs inkább), a nyelv miként ragadja magához a kezdeményezést, térít el, hogy többszörös áttétellel visszairányítson a kötethez, a kötet megjelölt tárgya-hoz (tárgyaihoz), ahhoz az egyhez, amely természetesen sohasem csak egy, illetőleg, amely egy-nek több oldala, több színe, többféle sugárzása van. Egyetlen – szintén – kiragadott példa, a címként a Tandori-poézisben különösen beszédes *A feltételes megállóból*, e kötet egy verséből:

a sétáló (...)
füvet visz a madárnak,
 hogy oly tája legyen,
melyről nem tudja: »táj«,
 ami csak van neki,
de már nemcsak »lakás«,
 ami körülveszi –
Lakásom-e csupán,
 ahová hazaérek?
Kinek s hol kevesebb?
 Kinek s mivel egészebb? –

(Idézőjelek és kurziválások: néma olvasásra ösztönzők?)

Ama egy nyilván úgy fogalmazható meg, hogy nincs külön madár- és embertörténet: a madárban bizonyára(?) nem tudatosul, hogy „táj”-ban él, a beszélő viszont abban nem bizonyos, hogy *csupán* lakása-e, ahová hazaért. Különnemű bizonytalanságok, de egyként bizonytalanságok, a nemcsak »lakás« összeér a kérdéssel: *Lakásom-e csupán. De*: a versszak megosztja az elbeszélést a szóban forgó harmadik meg az első személy között, majd ezt a széttagolást hozza össze, tömöríti „eggyé” a versszak két befejező kérdésével, melynek a kérdő mondat jellegénél fogva bizonytalan a megnevezést, leírást igénylő személye, lehet a madár is, az ember is, még valószínűbb, hogy mindkettő (egyszerre), amely-aki azonos szintre kerül, anélkül (jórészt), hogy a különbség feloldódna. Viszont (grammatikailag) újabb ellentét fogalmazódik meg a *kevesebb* meg az *egészebb* között (jóllehet a középfok együvé gondolná); mégis: a konkrét, a közvetlenül megnevezhető, de legalábbis sejtethető „szférá-ból” valami tágasabb, ha úgy tetszik, egyetemesebb síkra érünk, a létezésére, az egzisztencialitás a tét: a kérdésre talán más választ kínálhat a madárlét, megint más az ember-lét, de az is lehet (sőt valószínűsíthető), hogy a kínálkozó válaszba mindkettő beleértendő, hiszen a kötet közössé vált, egymásra utalt sorstörténeteket mutat be, az együttműködés ethoszáról tanúskodik. Arról, hogy ez a közössé lett, közösnek vállalt létezés jelöli ki a Budapesten, 1983/84. telén lejátszódó események útvonalát. Nézzünk azonban egy másik versrészletet, hogy mélyebb pillantást vethessünk a rétegződő verstörténetbe:

Írta: nem volt egyéb öröme, mint a
 felhők az égen, s olvasta tovább, és
 írta tovább: hogy nem volt egyéb
 szerencséje, csak a felhők, azok
 az égen, nem volt egyéb újságja, mint
 a felhők az égen, nem volt egyéb, de
 nem jöttek ki jól a sorok; nem
 sikerült ez sehogyse, vetése,

 mint felhők az égen (...)
 s hogy nincs
 egyéb reménye, mint felhők az
 égen

(A nem idézett szövegrészletben a mondatot, mely versbe foglalódik, variálja, „makacsul visszatér a felhők az égen”, ahogy makacsul visszatér az életrendről, az írásról, a kötet készüléséről a verses beszámoló.)

A jól felismerhető idézet Szép Ernőtől való, azt hinnők, hogy az „Írta” az ő cselekvése, míg az „olvasta” a lejegyzőé, a kötet számára átmásolóé. Csakhogy itt jelöletlen és töredékessé formált idézetről van szó, akár az átmásoló, kötetért szerkesztő igéje is lehet az „Írta”. Ilyen módon a megidézett Szép Ernő cselekvése és a másolóé, az újraolvasóé egybeér, nem különül el, annál kevésbé, mert a *példamondat* nem teljeseedik ki, hanem a lehetőségek tárházává válik, mintegy az utolsó változatig tart a kísérlet a kimondásra/érvényes megfogalmazásra, és egyszerre tehető kérdőjel az egyes lehetőségeket tartalmazó töredékmondatok után, és ugyanazzal a gondolattal nevezhető meg egyenrangú/jogú változatok egymástutánjának, s bizonyára ideiglenes a zárás, amely (kétszer is) a remény hangját csendíti meg, a remény sem több a szerencsénél vagy az újságnál, a grammatikai alak szintén azonos jelleg felé irányít. Ugyanakkor, egy másik szempontot bevetve, az volna feltételezhető, hogy az idézet segítségével az irodalom lesz lényege a kiválasztott részletnek, a napi foglalatosság az írással-olvasással éppen úgy jellemezhető, mint a téli

etetéssel vagy a *hazaérkezés* nyomán támadt létezésgondolattal; kérdés, hogy a téli etetés és a hazaérkezés verssé válása, versben megjelenése meg a versen (Szép Ernő-idézet) munkálkodás mennyire vonható be a Parti Nagy említette *egybe*, milyen mértékben mutatja az irodalmi foglalatosságok egymásra mindenképpen mutató változatait. Ezt kiegészítve merülhet föl, hogy miként értelmezhető a Tandori-életműben különféle alakzatként tematizált Szép Ernő-életmű, ez a versrészlet (meg még jó néhány) mennyire mutat kifelé, illetőleg mennyire vonzza magához/magába a másutt másképpen idézett és magyarázott, sajátját integrált és irodalomtörténetileg elemzett Szép Ernő-oeuvre-t. A följebb idézett versrészletben a „szépemői” szólás és a „tandoris” versszerkesztés/elbeszélés összeér, miközben kitetszenek a „rétegek”.

Talán a következő idézet segítségével még szemléletesebbé tehető, hogy szövegekői kapcsolatok, utalások, allúziók miként láttathatják a versbe foglaltak teltségét és tágaságát, egymástól látszólag messzeeső tényezőket nem egyszerűen összevonván, jóllehet az összevonás már magában jelezné különféle színre állítását, (nem hézagatlan) folyamatos történetként elbeszélhetőségét, hanem részint azt, hogy az „irodalmi”-nak és a prózai—hétköznapiak azonos a státusa egy olyan történetben, amely az irodalmiról is, a prózai-hétköznapiról is, mint közös életrendről tudósít, részint meg azt, hogy a különféle „tartományok”-ból ki/elragadott szókincs valójában egyetlen nagy „szótár”-ból való, amelynek szavai a helyzetmegnevezéstől függően képviselik a stílus különféle szintjeit, egy újragondolt poétika alapján. Ebből következik, hogy az előadás sok húron játszik, úgy szerveződik „dallam”-má, hogy a szólamtörödékek közötti viszony „komplementer”. A szólamok kihallhatók, mégis: egymásba érve többek, mint külön-külön, „polifóniájuk” a létrehozott viszonyrendszerben kaphatja meg jelentőségét. Az idézet azért „beszédese”, mivel az alapozó szólamok a kötet legfontosabb szervezőelemeinek működését prezentálják. Ilyen módon két főtéma „viselkedés”-éről árulkodik: mikor e két főtéma (természetesen korántsem ebben az egyetlen példában) találkozik, lelepleződik, szinte árulkodik arról, milyen módon foglalódik versebe a különféle szférákból idegondolt tematikák találkoztatása, egymásba szövődése.

Szpérok homlokán az a jegy; egyszerre
ott volt, fehér folt. Olyan háromszor négy
milliméteres négyzet... inkább
háromszög-féle. Feltündökölt? De
hát egyetlenegy volt ő mindenkor.

Megmaradtunk a korábbi versrészletben már idézett Kosztolányi-versnél. A célzás a kötet verseinek belső összefüggéseire lesz nyilvánvalóvá. Csakhogy ezúttal a madártörténet fénykörébe kerül a *Halotti beszéd* négy lényegivé emelt szava, megfordítva, a Szpérok megkülönböztető jegyeként a Tandori-életműből ismerős (másutt még részletezőbb leírással tudatott) jelzés vonzza magához a Kosztolányi-vers részleteit, egyiket a másik fénytörésébe állítván. Az idézet négy szóra terjed ki (homlok, jegy, feltündökölt, egyetlenegy), ennek „kiragadottsága” áll szemben a madár homlokán látható jegy pontosságára törekvő érzékeltetésével, mint ahogy Kosztolányi kijelentő mondatából (és homlokán feltündökölt a jegy) kérdő mondat lesz, hogy a valakiről, *akárkiről* szóló tanúságtétel során Szpéronak a Kosztolányi-versbe lépő, majd onnan kitűnő szingularitása mellett tegyen hitet a beszélő. *A megnyerhető veszteség*nek ebben a passzusában idézett verssor(!) szavai „szétszóródnak”, egy más történet (ezúttal is: madártörténet) építőkövei lesznek: megváltozik státusuk. Ám azáltal, hogy az „egyetlenegy”-ség lesz Szpéronak (is) jegye, jelzése, eloszlatja a történetmondó kétségeit. Remélem, semmiféle túlzással nem volnék vádolható, hogy az emble-

matikus Kosztolányi-vers akárki-történetét ezúttal ráillesztendőnek gondolom a Tandori-vers egy madártörténetére, a madártörténetre. A pontos megnevezésre törekvés mintha az elbeszélői hitelesség szolgálatában állna, a majdnem (vagy egészen) prózai közlést az idézett szavak megemelik, ugyanakkor a Kosztolányi-versből kölcsönzött szólam retorikáját az előadás némileg visszafogja; ezzel a mértéktartással, ezzel a proporcionalitással ez a passzus fogja egybe az egyébként széttartó mozzanatokot. A kötet figyelmeztet, hogy az efféle összelátás, összeszerveződés nem oly természetes fejleménye a kötet révén megvalósulásra célzó kísérleti anyagnak, nemcsak a különmű munkáldokások közös nevezőjére kell rálelni, hanem annak a különbségnek és távolságnak egyszerre megragadható és szóttesként funkcionáló közösét kell elfogadtatni. Még hozzá olyan módon, hogy ne törölődjék el a korábbi szövegstádiumban még markáns különbözés, s a szóttes se alkalminak, se rögtönzésszerűnek ne hasson. Olyan *egység* jöjjön létre, hogy Goethével szólva a jelenben föltessék a múlt (*Im Gegenwärtigen Vergangenes*). Még egy Goethe-hivatkozás: „*Nichts ist drinnen, nichts ist draussen, / Denn was innen, das ist aussen*” (Semmi nincs kívül, semmi sincs belül, / mivel ami belül van, az van kívül). A Tandori-kötet konkretizál, a kötet anyagát úgy szervezi elbeszélője, hogy közelség és messzeség, nagy- és kisszerűség egymást hassa át:

Nem gondoltam volna, hogy művészet és
élet, világ és idő, képzelhető
és képzelhetetlen tömörül
egyetlen madárszívnyi anyagba.
S egy verébszervezet bármi vitális
részébe. Tegnap reggel egy mondat itt
talán befejezetlen maradt
korábban...

Egy másik idézet (a kötet elejéről) életrendnek, irodalomnak, a kötet készülésének részleteit adja, miközben alaprajzot is fölvázol, hogy innen szabadabban lehessen rálátni a tevékenységek sokféleségében is közös vagy rokon irányára; arra, hogy történet formálódik, mindaz, ami foglalatosság, irodalomként jut formához, és mindaz, ami forma (irodalom), visszautal a foglalatosságokra. A kötetszerveződés műhelyébe bevezetés és a madártörténet helye közös *terepe* életnek és művészetnek, világnak és időnek, ahogy följebb olvashattuk, és mert közös a tér, ott történnek a (lényeges) események, melyek részint az írás, részint a madártörténet körében játszódnak.

Fáradt vagyok ma, késő van, nincs kedvem
a nem kívánt kifejezés törlendő! –,
kihasználom hát az alkalmat,
hogy verseket másolgotok, s ide
írom be ama dolgok naplószerű
összegzését, melyek ma kilencükkel
történtek.. (...)

Így írni, s róluk, kicsit: végtelenség
jellegét idéz. Nem is kórusuk
távolisága, például az
ő kilencük kórusáé, amely
harsogóbb, mint a szálkátlanná csiszolt,
inkább kőfelület-ének, időtlen

szólva már, nem az ilyesmi hat
rám végtelennel. Hanem az írás,
az, hogy ilyen szabad vagyok általuk:
nincs sürgetése semmi közlendőnek,
ők nem várják, hogy meglegyen az
életük képe, híven vagy olykor
hűtlenebbül. Ez a mi dolgunk, akik
osztottabbak vagyunk, végzetesebb lét
részesei.

Hálás feladat volna Rilke-nyomokat keresni, Rilke-nyomokra lelni: az állati létezés sejtése, az emberhez viszonyítása, talán az is, mint pillanthat a végtelenre/be, aki ennek nyomába ered, de mint lesz „tárgya” a közös történet. A vers-„tárgy”-ból következő szabadság, csak a vers-tárgy iránt érzett elköteleződés, mely a létmegosztottságot elviselhetővé teszi, ennek feldolgozása a méltó munka. A műfaji elbizonytalanítás („naplószerű”) korántsem válságot jövendöl, inkább a versszerűvé szervezni kívánt életről informálna, meg talán arról, s erre a vers folyamán fény derül a bejegyzésekből, az emlékeztetőkből, hogyan kerekedik ki végül a vers.

A kompromisszum:

Elfáradtam. Nem szedem elő a vers
szövegét. Nem tudom, miféle
hófödte háztetők ragyogtatják
majd azt az »árva dolgot«. És ezzel itt,
ezzel sem tudtam naplót írni mégsem.
Előveszem a füzetet, és
jegyezgetni kezdem: Icsicsi vad
délelőttje: vitamín! Le ne üssük... (...)

Ismét: művészet és élet, világ és idő... Akként szövegesül, hogy azonnal verssé tördelődik, műfajt vált, a főljegyzésekből úgy lesznek verssorok, hogy átveszik a „művészet” költőiségét, a kiselbeszélések egymásra halmozódása válik létezési krónikává.

Ez a fajta létezés ugyan ismeri a kintet és a bentet, a tegnapot (a múltat, ideértve a földerengő gyermek- és ifjúkor epizódjait) meg a mát (a jelent, amely többnyire a visszavisszatérő cselekvések sorozata), de azzal a megkötéssel, hogy szövegeköziségek, megfelelések, összetartozások, egymást értelmezni segítő „entitások”. Mindig akad egy olyan mozzanat, amely a csak látszólag elváló időket és tereket egybefűződni segíti, sosem a semmibe cseng ki a számozott és a címmel ellátott versek utolsó sora, olykor a következő darab folytatja az előzőt, rájátszik az előzőre. Ennél bonyolultabb a viszony a számozott és a címmel ellátott versek között. Minthogy azonban a konkrétan megnevezhető tér és idő mellett tematizálódik az irodalom tere, a fikcionalitás vonzásköre, részint a kötet szerkesztéséről írt verssorokban, részint egy irodalmi cselekvés beiktatásával, valójában – hiszen a kötet elkészülése, a hiányzó helyek betöltése, a megfelelő – odaiillő vers megalkotása, föllelése sosem szorul a háttérbe, nem elbeszélői háttéranyag – az irodalomra reflektálás, irodalmivá/irodalomba emelés tűnik át még azokon a számozott verseken is, amelyekben egyébként csak a foglalatosságok vagy személyes – testi – bajok körülírása történik; mintegy jelezve, hogy a verseskötet egészében és a számozott versek mindegyikében történik valami, valahonnan valamerre indulunk, haladunk, kísérelünk meg a verssel együtt elérni, míg a címmel ellátott versek nem csupán (jellegüknél fogva) a hangsúlyozottan irodalmi, dalszerűt, elégikusait, gondolatit képviselik, hanem az önreflexió, öntematizálás, autofikció

funkcionálásai (és nem pusztán a kötetnek címet kölcsönző vers, *A megnyerhető veszteség*), egyben a téridő kiterjesztéseiképpen foghatók föl. Valamint a kötetsszervezés „kézműves” munkájának dokumentumai, amelyek helyhez jutnak a madártörténet eseményei középette, és amelyek párhuzamosan készülnek el a „téli etetés”-ek eseménytörténetével. Ez a párhuzamosság a szűkebben érintett kintet és bentet, a tegnapot meg a mát, a kötetet, illetőleg verseit egy olyan *világtérbe* vonja be, amelyben a megnevezés/megneveződés a tét, a szavak, a mondatok, a cselekvések, elgondolások rendjének elfogadtatása, a kalitkák „feldíszítése” rokonul a helyre alkalmazott művészettel, akképpen a kötet darabjainak elrendezése, megtervezettsége, kidolgozottsága részint a számvetés/számadás célzatát rejti, részint az életek, az élet és a művészet összehangolódását, összehangolhatóságát példázza; másképpen szólva: olyan kötet terveződik/terveződött meg, mely mintha egyetlen eseményt sem engedne elveszni a történésekből, amely az igényelt rendszerességgel hajta előre az amúgy gyérnek tartható cselekményt. De teszi ezt ugyanakkor olyan tudással felvértezten, mely eligazít a kötet útvesztőiben. Jó ideje nyert polgárjogot az a történet (nevezhetnők regénynek, elbeszélésnek), amely a cselekmény mellett, előtt több jelentőséget tulajdonít a cselekményt létre hozó, lehetővé tévő *viszonyoknak*. E történetfel-fogás lényegénél fogva nem igényel akcióhősöket, jóval inkább jó megfigyelőket, a leírás mestereit. Az ilyen történet többfelé nyitható, „többdimenziós”, minek következtében nem könnyen határozható meg pontosan, mi tekinthető kintnek vagy bentnek, tegnapnak vagy mának: a lakás és a „kinti” etetés tere, a részletezett jelen és a megidézett, jelenből szemlélt múlt, egyáltalában: a tér és az idő a kötet verseiben nincs átjárhatatlan határokkal elválasztva, nem jellemzi sem a merev határoltság, sem a szétkülönültség. Az irodalom teremtette (benső) világtérben elrendeződik, aminek el kellene rendeződnie, a sejtetett idill fenyegetettségére nemegyszer derül fény. Az irodalom nem feltétlenül a gondtalan harmónia hangzatait engedi felhangzani, a megszervezett/megtervezett életrendbe váratlan mozzanatok törnek be, a kiszámíthatóság és a kiszámíthatatlanság egyként esélye még a foglalatosságnak, a madártörténetnek is. Így válik minden nap újrakezdéssé, ahogy minden vers előlről kezdi az alkotást. Hogy aztán az utólagosságban töltődjék ki az üres hely, alakuljon ki az egymásutánok, egymásmellettiségek olykor meglepő rendje, a vonatkoztatások helye.

Így tértem vissza
az irományhoz, megnéztem régebbi
köteteimet, például a
Talált tárgyat, aztán a *Celsiust*
Szép Ernőt lapozgattam, a *Magányos*
éjszakai csavargás változata
valamivel később illik csak
ide, egy vers még beiktatandó.
Elszórakoztam azon, hogy leírtam,
írta, amit tőlük tanultam, nem is
tudtam hirtelen, kire érti,
akkor láttam, hogy ez épp a híres
kertészeti dolog, kint a Szigligeten,
s a Celsius-motívum itt jön, s hogy a
mániája: mindent, de mindent
le kell írnia itt a világon,
minden adatot, minden száji szót és
minden fénylést, repülést; s a *Celsius*
című kötetem bogara meg

hova lehetett, ezt kérdeztem az
imént....

„*Work in progress*”? – a folytatással kapcsolatos kérdések-kételemek merülnek föl; a kötet készülésekor a vissza- és előreutalások készíthetik az alkotót, hogy vegye figyelembe: a versek, a külső és belső forma miféle előzményekre támaszkodhatnak a saját művekben, meg azokban, abban, amely(ek) éppen olvasmánya(i), vagy amely(ek) jó ideje ösztönzi(k): használná föl a másutt olvasottat, létesítse más és saját (születőben lévő) szövegek között a számára már régebben készülődő kapcsolatot. Amely ezúttal is, mint annyiszor-másszor, az új mű alkotása időszakában tudatosítható, tudatosodik. Természetesen válogatva lehetséges „minták”, előző versek, kötetek között tallózni, mint ahogy sor kerül annak a perdöntően fontos szövegnek megnevezésére, amelyet a születő kötet számára újra kell olvasni, és ennek az újraolvasásnak tanulságaira reflektálnia kell, és ezeket a reflexiókat szembesíteni mindazzal, ami az előző kötetekben fölcillant, netán megfogalmazódott. A *Celsius* kétszeri megemlézése már csak azért is oly fontos, mivel *A megnyerhető veszteség* strófaalkotása ott kísérleteződött ki, abban a kötetben még a négy soros szakaszok egymástól sorközzel elválasztva jelentek meg, de a 11-11-9-10 szótagos beosztás (amelytől ritkán mutatkozik eltérés) ebben a kötetben lesz a folyamatos versbeszéd (nemegyszer valóban számadás, máskor belső monológ, időnként pusztán a folyamatos előadás) jelzése, a számozott versek sajátja. Itt a korábbi „megoldás”-hoz képest inkább hozzájárul a történetmondáshoz. Nem utolsósorban azzal, hogy a szakaszok közötti áthajlások csupán a verssorok között érzékelhetők, némi „prózaiságot”, a közbeszéd tónusát kölcsön kérve. Ez az elbeszélés szaggatottságán enyhít: amennyit elvesz a strófák önmagaságából, annyit hozzáad a versbeszéd monologizáló tónusához, az olykor tudatáramba átcsapó, szinte kitérést sem engedő szölamok szabadabb áradására, végtelenítésére törekedve. Ami a tördelést illeti, már a *Celsius*-ban imitálta az íráskép az alkaioi strófa besztását, anélkül, hogy időmértékes sorok bukkannának föl. Az írásképpel szemben (a Tandori-versben és többnyire -prózában szokásosan) az írásjelek figyelmeztető, megakasztó, továbbblendítő funkciója megnő, egy-egy írásjel segíti (tagoló gesztusokkal) az olvasást, nemegyszer lassú olvasásra ösztönöz:

Pipi
szürke tollai mind ki voltak a
hátán dobva, szögletesen, ahogy ő
máskáltni szokott, nyakát nyújtogatva
épp egy kicsit, tájékozódva
ezzel is, néztem, és abba kellett
hagynom a nézést.

E lassú olvasás, a lértakon töprengő magatartás visz közelebb ahhoz a kettősséghez, amely úgy tudatosul *egység*g, hogy közben sokágú történetként, ám lassan csordogáló elbeszélésként fogadtatja el mindazt, ami írásos formában közvetítődik. Viszont ennek a közvetítésnek *nyelvisége* újabb kétségeket fogalmaztat meg: minden műalkotás ugyan önmaga, önmagáért kell helytállnia, mégsem tekinthetünk el attól, amit Bahtyin segítségével gondolunk el: „Bármely lehetséges vagy létező alkotói nézőpont csak más alkotói nézőpontokkal szembeítve válhat szükségessé és nélkülözhetetlenné, csak különböző nézőpontok határán születhet meg az igény rá, éppen az ő sajátosságára, csak ott találhat szilárd alapot és igazolást. Önmagában, a kultúra egységéből kiszakítva minden nézőpont csak csupasz tény, sajátosságai önkénynek, szeszélynek tűnhetnek.” S bár a magam részéről a kultúra helyébe az irodalmat, a művészetet helyezném, persze Bahtyin

kultúratudományába öleli a művészettudományt is, illetéknéppen cselekvésem nem feltétlenül önkényes és szeszélyes. (A szó az életben és a költészetben című kötetből idéztem.) Ugyanebből a kötetből egy másik idézet (az általam kissé eltérő módon használt és részben érintett fogalmakat alkalmazva) az alábbi bekezdésben foglalja össze a művészi alkotás általánosabb érvényű sajátosságait: „A művészi alkotásban (...) mintegy két hatalom és két, e hatalmak által meghatározott jogrend uralkodik: minden mozzanat két értékrendszerben – a tartaloméban és a formáéban – határozódik meg, mivel e két rendszer minden egyes jelentéshordozó mozzanatban lényegbevágó, következőképpen értékesültségekkel teli kölcsönhatásban áll egymással. Természetesen ugyanakkor az esztétikai forma a cselekvés és a megismerés valamennyi lehetséges belső mozgástörvényét magába fogja, s azokat teljes egészükben a saját egységének rendeli alá; csupán ez esetben beszélhetünk az adott műről mint műalkotásról.” Az alábbi idézetben majd demonstrálom Bahtyin okfejtésének felhasználhatóságát, jóllehet előadásának kizárólagosságra törekvését nem osztom, a magam részéről több teret engednék át olyan nézetnek, amely a művészi alkotásokról alakított nézetek változat voltát, a téma variációkkal zenei alakzat mintájára értelmezhető ajánlatait javasolja megfontolásra. Éppen annak függvényében, amit Bahtyin is elgondolt: lényegében a műalkotáson belül keletkezett vetélkedésre „kívülről” nem bizonyosan az ellentmondást nem tűrő felelet lehet a „megoldás”; esetleg némileg eltérő módon: ennek a vetélkedésnek mind elszántabb megközelítése, leírása, (f)elismerése lépés az értéshez. Kiváltképpen Tandorinál szükséges a paradoxonok, az „ajánlatok”, az össze/egybefogott különbözőségek oly módon történő mérlegelése, egy (nemegyszer) ironizáló sokszerűség műfaji besorolásának nagyvonalú kísérlete, mely nem a paradoxonokat feszíti túl minden áron, persze, nem is simítja össze, hanem valóban paradoxonként, vetélkedésként, ellentmondásos, többszólamú műként értékeli. Most már nem halogathatom tovább a megígért idézetet, mely nem más, mint néhány (az utolsó három) versszak a címadó költeményből:

Ér-e valamit fáradozásunk,
hogyan néhelyeket túlélni segítünk?
Oly más-más mód, ha látszunk,
s távol tőlünk szárnyal megannyi hívünk,
felejtve hírünk,
porunk, s hogy voltak téli társaságunk –
fölkel a nap, így veszi kezdetét
a megnyerhető veszteség.

Túl egyszerű, ami elhagyhatatlan?
De ha latolással nem bonyolítjuk!
Ott a szotyolamagban
egy-egy betű, jel, több, mint ha leírjuk.
Kenyérdarabban
holt kapcsolat, az elevenig így jut –
fölkel a nap, így veszi kezdetét
a megnyerhető veszteség.

Hagyom. Odamegyek a vak madárhoz,
szólni hozzá, hogy fejét rám emelné;
kuporodom a házhoz,
hol mit sem kuporgatnak össze jellé;

se maga mellé
nem hív senkit, s ő nem menne máshoz –
ám kel a nap; s ő kel, vakon vele
mint ha már mindent értene.

A 33. és a 34. számozott vers közé helyezett, majdnem a kötet középpontjában lelhető vers végső három szakasza összefoglalja az első versszakkal indított létösszegző töprengéseket, a létezéslehetőségek körülírásakor szerzett nyelvi tapasztalatot, valamint a címben érzékeltetett, akár oxymoronnak értelmezhető helyzetet, melynek konkretizálása és elvonatkoztatása egyszerre szólaltatja meg a kétféle történes szólamait, az „ér-e valamit is fáradozásunk”-ban kimondott kétséget (nevezetesen a szigorú télben kihelyezett etetőök szüntelen föltöltését, hogy a „futamos madár” „kosztot” találjon, illetőleg a vak madár – noha nem látszik igényelni a közbenjárást – ne érezze a magányt), továbbá a kapcsolat elevenné tételének nem verbális, nem írott – szokványos – formáit alkalmazó személyiség materiális jellegű cselekvését, hogy utóbb a szóló legalább a verbalitásról ne mondjon le teljesen. Miközben a „szotyolamagban / egy-egy betű, jel” csupán a közreműködőnek lesz látható, érzékelhető. A „kinti” tér a „megannyi” hív számára benső, aktuális világának tere, a fáradozónak a *bensővé tétel* feladata jut. Ennek ideiglenessége az idő függvénye, a versbeli emlékezet ekképpen csenghet össze a hívek „felejtés”-ével; hogy aztán a figyelem szűkebb térre korlátozódjék, az *interieur*-re: szavak homonímiájával érzékeltetve, korántsem a kint és a bent *határát*, hanem a fáradozó eltérő helyzetét: az idézet első versszakában a „hívünk” (birtokos személyragos főnév) egy tűnő-múló, de funkcionálásakor erőteljes kapcsolatot segít meg/földélni, míg az utolsó versszak hív igéje (tagadó alakban) a vak madár tartását (a többség helyett az egyedülvalóságot) jelzi, hogy innen indulva el lehessen térni a refréntől, a címtől, a kötet címadásától, és egy másik pozicionáltsággal kicsengetni a verset. A téli etetés előbb a hívek megnyert rokonszenvével tanúskodik a fáradozás „értelme” mellett, hogy aztán a hívek máshová szárnyaljanak (jóllehet az értelmezés az ige redukcióját állapíthatja meg, mindössze a távozás módja neveződik meg, nem a lendülete), a kapcsolat véget ér, de nem érvényteleníti, hogy valaha, nem oly régen – volt. A „fáradozó”-ból tanú lesz, tanúsítja a létezések különmeműségét, alig megnevezhetőségét, a létezők között létrehozható kapcsolatok „szelíd törvény”-ét (Adalbert Stifter), amelyben a megnyerhetés és a veszteség nem semlegesíti egymást, még csak nem is egyenlíti ki, hanem szerkezetet alkot (nem kizárólag grammatikait, megjegyzem: a megnyerhető jelzői funkcióban van, de nem melléknév, hanem melléknévi igenév!), egymástól elszakítva más jelentéstartományba sorolandók. (A *kuporodom* és a *kuporgatnak* homonímiája személyes-egyes és különös vitahelyzetét és egymásba vonatkozathatóságát tematizálja.)

Nem tudom megállni, hogy ne hivatkozzam a kötet egy kétséget kizárólag lírai dalára (A *szemközti lomb*), melyben elégikus árnyalatokra lelhetünk, mint olyan versre, amely a tűnés és a bár rövid időt átfogó jelenlét, madárlét-emberi létezés, gondolatiság és képzelet, konkrét érzékelés és elvonatkoztatás összefüggéseit egy – áttetsző – utalásrendszerben véli láttatni. Olyan lírai versről van szó, amely a madártörténet „természetrajz”-át az érzéki felfogás közvetítésével a gondolatiság bizonytalanságába lopná át, önnön érzékelésével egy „természeti”, madárlétebeli ismeretlenét, a létezésben szükségszerűen(?) felbukkanó „hiányát” tenné meg versalkotó erőnek. Érdemes a vers egészének újraolvasása:

Egy madár ló ki a szemközti lombból,
s eltűnik hirtelen,
mint ha az ember valamire gondol,
s nem tudja maga sem.

Leírom ezt, és arra a madárra
úgy gondolok vele,
mint ha kezdettől fogva messze járna,
s épp csak áttekintene:

és nem tudnám, az üzenete mit hoz,
és van-e üzenet;
jelzés-e, mely nem ér el ablakomhoz;
így csak a képzelet

borítja be lombozattal – s lakással –
örök jelenetét;
szemvillanásnyit éltem e madárral,
nem tudva, ő mit élt.

(Szinte megengedhetetlenül rögtönözve, mindenféle –„tudományos”– megfontolást félretéve: ha a megzenésítés lehetőségét vetném föl, Schumannra, Mendelssohnra, esetleg Brahmsra ugyanúgy gondolnék, mint a pályakezdő Schönbergre; a romantikára ugyanúgy nyitnám rá az ajtót, mint félénkebben Szép Ernőre, vagy ennél valamivel határozottabb mozdulattal az ifjú Jékely Zoltánra; ha a Tandori-életműben kellene kijelölném pontos helyét, zavar fogna el, és ezért abból indulnék ki, hogy jó helyen van a kötetben, bár nem a már és még, legfeljebb a most vidékén, de az időiséget tematizáló, két különmű vers közé tételét meggyőzőnek érzem, az *Egy közönséges pénteki napon* remeklése meg a versformailag könnyednek tetsző *Tizenhét-éve nyárvég* között, a verskötet vége felé haladva, az 58. számozott vers közelében: „*Hadd tehessen el a jegyzeteimet, / hadd tisztázzam, ahogy lehet, több, mint két / év legalább valamifélel dolgait legalább valamilyen / egybefoglalás hadd történhessen meg.*”)

És most vissza *A szemközti lomb* szövegéhez, melyben immár megtéttük a határmegvonas kint és bent, a múltó pillanat és az örök jelenet, a madár valóságos léte és a rá gondoló személyiség között; amelyből nem tetszhet ki (bár hangtani megfelelés akad), kölcsönös-e a jelenlét meg a jelenet, melynek tere a szemközti (és a „világ”), a kint, amelyekre a lakás bentjéből lehet rálátni, a határt jelző ablakon át. S bár nem fogalmazódik meg, sőt csupán feltételezhető a pillanat közös átélése, az átélés akarása(?), nyitott marad, hozott-e üzenetet (mint különös hírmondó?), volt-e egyáltalában üzenet; az előlegezett hasonlítás az önkéntelenül, valahonnan mélyről felmerülő gondolatról ugyan meglóditja a képzeletet, ám ez messze nem elegendő a legcsekélyebb bizonyossághoz. S ha az előadást nem jellemezhetjük is atonalitással, a verstanilag, grammatikailag, a rímetek tekintve kifogástalan „lírizálás” ellenére (a tagadó alakot szem előtt tartva), mégsem vélhető megnyugtatónak, feloldásnak a befejezés. Kiváltképpen nem, ha az indítás határozottságára, a helyzet leírására vetünk egy pillantást (a második szakasz a megörökítés gesztusával indít: „Leírom ezt”). A távolinak és a közelinek némileg elmosódó érzékeltetése, a két középső versszak feltételes módú igéi, az üzenet meg a képzelet rímpárja feltehetőleg a hangnem kijelölhetetlenségére, az örökölt hangnemektől eltérő rendre engedhetne következtetni (az én feltételes módú igém a verséit követik, főleg abban a tekintetben, hogy inkább megkockáztatom a kijelentést, mint magabiztosan állítom). Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy a létező környezet: *a szemközti lomb* mint válik metaforává, mint emeli át a jelenetet az „örökbe”, a tapasztalati valóságból a megfoghatatlanba, a megnevezhetőségből a képzeletibe (a jelenetet „*a képzelet / borítja be lombozattal*”: n.b. a lombból lesz lombozat!). Az elégikus vonás főleg az utolsó két sorban színezi át a gondolatmenetet, a látványból a gondolati kétegybe áthelyezett jelenet értelmezését sugallva. Noha a fordulat nem mellőzi teljesen (a

gondolatihoz híven) az okadatolást (íggyl kezdvén a fordulatot), onnan azonban a metafora térít vissza a líraiba. Mely lírai ily tisztán ritkán csendül föl a kötetben.

Elérkeztem addig, hogy *A megnyerhető veszteségről* gondolatokat a magam számára is ideiglenesen összegezzem. Olyan (csak verseket, számozottakat és címmel ellátottakat tartalmazó) kötetről van szó, amelyben egy (több) *történet* rekonstruálható. A leginkább nyilvánvaló – egyelőre így nevezném – egy magántörténet, *négy fal között* játszódik le, egyrészt kettesben alakuló, az elbeszélő meg „másikunk”, másrészt a lakás madárlakói köznapjai, ezeknek a hétköznapoknak rituáléi dolgaiban igen részletes információk birtokába juthat az olvasó. Az ezzel összefüggő, másik (egy és feles) história színhelye a lakáson kívül található, a cselekvés a téli etetés, ugyancsak másikkal, a nem túl távoli téren, az affelé vezető úton. Mindkét madár(fő)szereplős eseménysor összefügg az elbeszélő (egészségi) állapotával, bokasérüléssel (meg egyebekkel). Még mindig nem távolodva ettől a kettős-egy elbeszéléstől, föl-fölmerül az elbeszélő emlékidéző elbeszélése, önnön gyermek- és ifjúkorának néhány epizódja, az anya meg az apa alakja. Kérdés, mennyire lép el az elbeszélő történetétől, hogy szüntelen újabb eseményt von be, s ez nem más, mint a kötet verseinek, a kötet szerkesztésének előrehaladása, az irodalom szférája, illetőleg a foglalatosságok ama köre, amely a művészet, művészeti élet (Keserű Ilona tárlatának megtekintése) címszóval volna ellátható, s ez nem színezőeleme, nem egyensúlya a magán- és madártörténetnek, hanem ezekkel kölcsönviszonyba lép: az válik viszonylag hamar nagyon világossá, hogy (foglaljam egybe) többretegű (vers)kötet van készülöben, melynek tárgya olyképpen a magán/madártörténet, hogy ennek versbe foglalhatósága, megírhatósága, kötetbe szerkeszthetősége nem háttérinformációként kér és kap helyet, hanem éppen a kötet szerkesztés során tudatosul a följebb emlegetett kölcsönviszony. Ennek értelmében az is megkockáztatható, hogy az elbeszélő elsősorban egy verseskötet megszerveződésének folyamatáról számol be, megosztva a könyvet, amelyben a számozott versek kínálják föl a történetet, a címmel ellátottak pedig kísérik és előzik a történetet, az irodalomba, a lírába transzponálják azt az időszakot, amelyben a kötet összeállítása megtörténik. Ilyen módon a címmel ellátott versek nem úgy adnak „elbeszélhető”, rekonstruálható történetet, mint a számozott versek, amelyek konkrét eseményekről, irodalmi cselekvésekről, emlékidzésről adnak számot, hanem nem kizárván a megnevezhető események egyszerűségét (ismétlődését), az irodalmi cselekvések történetként felfoghatóságát, az emlékidézés személyességét, egy, kizárólagosan versben artikulálódó, mert csak ott artikulálható költőiségnek újabb fázisát állítják színre, egy, a magyar (és talán nem csak a magyar!) irodalomtörténetben egyre inkább fontos szerepet játszó költészet változataira, útjára, formateremtésére engednek rálátást. *Költészetregénynek* – óvatosan – a magam részéről mindenképpen nevezném, ha a verses regény jelölését (engedve egyelőre a kötet tiltásának) itt mellőzném. Jólehet nem hiányzik nem pusztán az önreflexív elem (mindkét fajta versből), nem tartóztatja magát a kötet beszélője, a címmel ellátottakból átbeszél a számozott versekbe, onnan vissza, akár ismétlések árán hangsúlyoz, kiemel, nemegyszer kicsinyít, idéz, ismétel, hirtelen, mégis előkészítve vált hangot. Példa e költészet egy kevésbé ismert ismerőséről, akivel az utcán találkoztak, segítettek neki, a vaknak (*Anyák napja, tollseprők, nyolcvanhárom*):

Sötét, szemüvegben,
koszvadtnadrágban, ócska kalapomban
álltam ott – s mosolygott »Csodás napom van,
Tandori úr! Ön kereskedelemben
is lenne olyan, mint ...« Ahogy a verset
írnám, érzem, gyenge író vagyok,

vagy túl nagy feladat, ez a dolog,
honnét is vehettem hozzá merszet? (...)

Nézem ezt a kicsiny, alacsony asszonyt,
arcát, mely... de hát mit is mondhatok?
Majd megyek, megint, hamar, s ide fog
jönni a feleségem is, akármilyen szempont
érvényes a világban egyebütt
itt csak az, hogy együtt vagyunk vele,
és az ő napjának másik fele
néha tán ez »együtt leszek – velük«.

(S ha a lap – elküldtem! – nem hozta le
neki ezt a verset, hát itt: tegyük.)

A megszakított gondolatok, az írásjelek halmozása, az önreflexió, az ironizáló előadás, a játék a verseléssel, a stórfával: mindezek (beleértve az előző megállapításokat) akár egy verses regényben is helyet kaphatnának, az öntematizációt itt is hangsúlyoznám. A *Don Juantól*, az *Anyegintől* a *Margita élni akarig* több „előd”-del volna összevethető a kötet. Annak fenntartásával, hogy az eltérések legalább oly mértékben számon tartandók. S ilyen nézőpontból újra szemlélve a kötetet, a műfaji innovációról sem feledkezhetünk meg. Valami olyasfélérről, hogy Tandori Dezsőnek ez a verseskötete újragondoltatja olvasóival: hogyan értelmezhető a „költészetregény” megnevezése; miképpen és milyen vonatkozásban állítható, hogy *A megnyerhető veszteségből* érkeznek afféle sugalmazások, melyek ugyan tiltják a verses regényi jelölést, de a kötetegész alaposabb tanulmányozását követően nem vethetjük el mégsem, hogy „versesregényi” ajánlatokat feltételezzünk a följebb idézett és más versek, utalások, előadásmód alapján. A műfajok változékonysága a műfajok halhatatlansága: koronként a jellegadó poéták a maguk műfaji rendszerét, műfaji prioritásait alakítják ki, és ebben a folyamatban egyik műfaj sem marad meg egészen korábbi helyén, mindegyik egy kicsit vagy nagyon más lesz, mint amilyen volt.

EXCURSUS

A *Szent Lajos lánchídja* (1991) külső borítóján, belső címlapján ott a félreérthetetlen jelölés: „regény”. Amire a cím rájátszik, Thornton Wilder *Szent Lajos király hídja*: regény (fordítója: Kosztolányi Dezső). Senki nem vitathatja. A sorozat, amelyben a Tandori-mű megjelent: „Z-füzetek”, ennek hatodik darabja. Nem ez az egyetlen ellentmondás, az 57 lapos mű (ha a mennyiségi mutatóra hagyatkozunk, mint a regénynek nevezhetőség előfeltételére) legfeljebb „kisregénynek” volna nevezhető; a szövegbe iktatott versek, Nemes Nagy Ágnesé, magáé, Tandori Dezsőé, Szép Ernőé nem cáfolja a regényiséget, ellenben föltehetőek olyan kérdések: van-e, még oly széttartó, cselekménye a műnek? egyáltalában mely fejezetekre tagolódnak? Kik és milyen szereplői vannak? Érdemes végiglapozni ezt a regényt (füzetet?), hogy felelhessünk: „önkéntes” műfajátnevezésről van-e szó. Vagy a regény ismérvei újragondolásáról, az alkotó szuverén műfajtulajdonításáról? Olvasható-e regényként a *Szent Lajos lánchídja*? Persze, szűkítendő a kör: mely regényfelfogás érvényesítése teszi lehetővé, hogy ezt a füzetet a szerző egyetértésével regénynek minősítsük? Valószínűleg az korrekt, ha figyelmesen újraolvassuk a Tandori-művet, regisztráljuk,

ami a szövegből információként érkezik, és csak ezt követőleg (nyilván nem ítélkezünk) mérlegelünk. Arra összpontosítva, hogy a füzet (regény) összetettsége, a Tandori-életrend és általában az életrend több szegmensének egymásra rétegződése, a névvarázsba átjatszódó névsorok a lovakról, az irodalomról, a megírás, mely keret is, tartalom is, a versenypályák, az osztrák és francia „utak” még a Tandori-életrendbe be nem avatottaknak is autofikcióként is elkönnyelhetők volnának; annál inkább, mert az olykor játékoságba átcsapó elbeszélés (vagy beszámoló, vagy tudósítás) nemegyszer fölveti a készülő mű fordítási nehézségeit, másutt meg a megjelenítendő terek váltogatásával jelez itt- és ottlétet, közeli és távoli összeláthatóságát, és itt csak célozhatok *A döblingi befutóra*. (1992). Akár azt is állíthatnók, hogy a *Szent Lajos lánchídja* aképpen jellemezhető, mint megannyi más Tandori-próza, illetőleg általánosítva: Tandori-kötet. Ugyancsak a Z-füzetek sorozatában, immár 27. darabként olvasható a *Sancho Pansa deszkakerítése*, melynek szerzői (kiadói?) jelölése borítón, belső címlapon: „regény”. Az I. rész alcíme: „A kísértetregény”, kezdőmondatai: „*Ha volt már kísértetregény – de ahogy itt azt érteni kell alighanem –, ez az. Nem lett meg, kétszer sem. Először úgy »egy írás lett volna tőlem megint«. Elment tőle a kedvem, netán túléggett, mire – bármily rövid – formája kialakult volna. Aztán: el! Minél távolabbra tőlem.*” A második rész alcíme: „Töredék”. Kezdeté: „*Ez tehát nem lett »az a könyv«, amelyik netán így kezdődött volna: Most elmesélem, hogy Kaufschad – megjegyzésem: valaki, akiről ekkor kezdtük fájón érezni, mennyire hozzánk tartozott; de majd, de majd! –, Jörg Dirk Kafs Chad agyonvert egy hozzá a szó legszorosabb értelmében közel, túl közel álló nőt!*” ... A harmadik rész: „Hívás, próbálkozás”, első mondata: „*És nem is csak regény*”, utóbb „*klipregény*” van emlegetve. Az idézetek arról tanúskodnak, hogy *regény* volna előkészületben, tervbe van véve, de „*az*” csak nem akar elkészülni, ellenben az előző mű „*ihletköre*” még nem zárult be, valami hasonlót mégis csak tartalmaz ez a füzet, az oda- és visszautalások, osztrák-francia-német vonatkozások erősítik a két füzet egyműfajúságát. Az 1991-es *Műholdas rózsakert*: „*Versfordításregény-töredék*”. Az előszót érdemes volna egészében idézni, ide csak annyit jegyzek, hogy a fordításregényébe rejtőző közreadó örömét lelné, ha hozzásegítené az Olvasót, hogy olvasásával előhívja a maga regényét.

Talán nem szükséges csattanóval, tanulsággal zárni az excursust. Annyival mégis, hogy Tandori Dezső itt megnevezett és más könyvei hozzáadnak és elvesznek a regény fogalmához/ból, tudatosítván, hogy a regény története az ókortól máig a változtatásoké, a fogalmi újragondolásoké, a gyakorlati – nemegyszer személyhez szabott – átírásoké. A különösnek talán sehol másutt nincs annyi szabad tere; ezzel élnek, játszanak el Tandori szabályokkal mit sem törődő prózai művei, ha úgy tetszik: „regényei”.

Összegzés, kitekintés, köszöntés

Az önreflexív előadás, a metapoétikai elgondolások következetes érvényesítése minden bizonnyal összefügg a Tandori-életmű tanulmányozásakor tapasztalható „újító lelkesültséggel”. Nem a mindent felforgatás avantgárd elszántsága, kevéssé az új grammatika lírai-epikai prózájának igénye ösztönzi a Tandori-pályát egyre újabb fordulatok irányába, hanem az irodalomfelfogásnak az a paradoxona, hogy előre, és részben kortárs magyar (és világ)irodalmi szerzők „eljárás”-ait elemezve, azokkal rendszeresen szembesülve, „elmélet”-nek és „gyakorlat”-nak majdnem azonos jelentőséget tulajdonítva, az irodalom és az irodalomtörténet majdnem minden területén kezdeményező szerepet vállal(t). Irodalomtörténeti esszéiben (*Az erősebb lét közelében*, *A zsalu sarokvása*) él az összehasonlítás módszerével, magyar poétákhoz odagondolja a világirodalom alkotóit és áramlatait, áttekinti a műfaj történet/elmélet felől érkező késztetéseket, nemegyszer filológiai nyomozásba kezd. Ennek következményeképpen nem csupán feltáratlan, nem sejtett összefüggésekre

bukkan, Szabó Lőrinc addig kevésbé elemzett versének, a József Attila által továbbgondolt *A belső végtelennek* irodalomtörténeti jelentőséget tulajdonít, és ezt a mai József Attila-kutatás úgy igazolja vissza, hogy megfedkezett Tandori ráismerő-feltáró munkájáról. Szép Ernő *Gitár* című versének elejteni-felejtetni rímét Kosztolányi-közelben láttatta, de e láttatásra sem terelődött kutatói figyelem. Ennél bizonyára fontosabb, hogy fölvázolja az általa *félhosszú vers*nek nevezett lírai alakzat jellegzetességeit, változatait (talán a nyugatos költőkről szólva a leginkább meggyőzően), majd ezzel párhuzamosan a Tandori-líra fontos műfajává avatja. Egyetemi előadásokat tart a *dal* változatairól: innen azonban nem történeti következtetések levonására nyílik alkalom, hanem egy gyanúba keveredett, a populáris regiszterbe süllyedt rövidforma „megtisztítás”-ára, amely szintén lehetővé teszi a visszakeresést a Tandori-lírákötetekben. Hogy tematikailag miféle új mezőre kalauzol el az életmű, arról a kritika hol értően, hol kevésbé értően már értekezett, és így itt nem szükséges részletesebben bemutatni, mint módosul a költőiség, a költőileg lakozás fogalma a Tandori-kötetekben. Az azonban még alaposabb meg szemléltetés igényelne, hogy a tematikai újdonság, a depoetizáltság, deretorizáltság segítségével megjelenített életrend miképpen üzen az olvasónak a versformák, a strofaváltozatok rendkívül találékony megszerkesztésével, továbbá hogyan él a Tandori-vers a „prózaiság” és a verses forma, a közbeszéd és az emelkedettebb szólás vegyítésével, hogy aztán az utóbbi esztendőben a néhány (nemegyszer két, három-négy) sorra csupaszított aforizmus hol egy „életbölcesség”, hol egy játékosságot mímelő előadás, hol egy rossz érzés adekvát alakzataként (nemegyszer rajzos-vázlatos kísérvél) ugyancsak egy életrend, egy tünékeny viszony a világhoz, egy védettségért küzdő, de a nyelv hívásának ellenállni nem tudó személyiség nyelvi menedéke legyen, a manierizmusról, manírokról lemondva. Szinte mindegyik Tandori-kötet hoz valamit, amit az előzőekből legfeljebb sejtteni lehetett, és a legtöbb Tandori-kötet utal arra, hogy egy életműsorozat része, módosuló ismétlődéseivel, viszszaulalásaival; de újat mondásaival is alakítja-tágítja az életmű kereteit, valamint (Rilke szavával élve) rétegezi önnön benső világterét. Egyfelől értekező krónikása, értő elemzője az elődköltészetnek, hogy azt korántsem (meg)tagadva, nemegyszer éppen ellenkezőleg: szuverenül idézve (mind Kosztolányit, Szép Ernőt, Jékelyt, Kálnokyt és másokat) kitessék, hogy olyan újrakezdés-sorozat ez az életmű, amely folytatás is; másfelől olyan átépítése például a műfaji elgondolásoknak, amelyek hivatkoznak az ismerős irodalomtörténeti folyamatokra, hogy megteremtsék a maguk – hierarchiáktól mentes – rendszerét; olyan nyelvi-poétikai ráismerésekből táplálkozik az életmű, amely visszafelé is tekint, persze inkább előregondol; nemegyszer „hozott” anyagból dolgozik, de mindenekelőtt a nyelvre hagyatkozva, a nyelvbe vetett mélységes pillantásoktól ösztönözve, felhasználva szinte mindent, ami volt, van, létrehoz egy olyan életművet, lírát, epikát, drámát, értekező prózát, fordításirodalmat, amely a legújabb magyar irodalom megkerülhetetlen költészetregénye, egy nem eleget regisztrált, ám annál látványosabb irodalmi fordulat terve és megvalósulása. Tandori Dezső akképpen „rejtélyes” költő, hogy részint annak mutatkozik, részint (a leginkább autofikcióiban) (le)leplezni látszik a vélt rejtélyeket, az eltűnés és a színre/létre(hozás) „esztétikája” ugyanolyan erővel létesíti a rá jellemző nyelviséget (és fordítva), amelynek alapvető tulajdonsága a sokféleség. Ritka jelensége a magyar irodalom történetének, s nem csupán azért, mert a magyar modernséget követő korszakra ugyanúgy reagál, mint világirodalmi mozgásokra, hanem azért, mert nála *minden másképpen van*, de nem annyira, hogy ne fedné föl azt a kontextust, amelynek része és formálója. Tandori (mint az igazán nagy költők) maga alkot egy irodalmi/irodalomtörténeti korszakot, nem lenne jogtalan egy oly monográfia, melynek címéül azt olvashatnók, *Tandori és kora*. Mert ő mindenestől korának hű fia, de e költői korszak róla kell(ene), hogy nevét kapja. Köszönjük meg az irodalom sorsát intéző (olümposzi) hatalmaknak, hogy kortársai lehetünk.

Bertók László

Felvillan, kialszik (Firkák a szalmaszálla)

Nyikorgó

*Meszes nyaki erek, nyikorgó csigolyák,
öreg baka baktat korhadt fahídon át.*

Meg-megfeszül

*Anyag, ami földi ritmus szerint dobog,
s meg-megfeszül, nem tud belenyugodni, hogy...*

80 fölött

*Átvitte a lécet, de akkorát esett,
kiderült, hogy minden porcikája beteg.*

Folyton

*Mintha az időnek már semmi huzatja,
folyton beleveszik egy-egy pillanatba.*

Nonstop

*Felvillan, kialszik, le sem kapcsolható...
Fároszt játszott, s mi lett?... Nonstop vészvillogó?*

Hátha

*Ragaszkodik régi, kopott ruháihoz,
hátha bennük megint az lehetne, ki volt.*

Hej!... Jaj!

*Hej, el ne üsse a kordé a szamarat!
Jaj, ahogy erről is, arról is lemarad...*

A gép forog

*Számolni nyolcvanig... Kilencvenig? Százig?
Amíg a gép forog, eljutni az ágyig.*

Tanulgatja

*Amit napról napra, évtizedeken át,
újra tanulgatja a koreográfiát.*

Halasi Zoltán

Harmadik nap. Hadbalépés

A nagy agárverseny és a nyúlhúzó. Vall a kormányzó. Tegnap éünk a mai ellensége. Felelős miniszterelnökünk a közös örökségről. (1941–1942)

Tárgyalóterem. Az előtérben gyöngyösbokrétások retró körtánca.

MEGVETÉS-KÁNON

KÓRUS Az új bárót a régi mágnás megveti, a régi grótot bankár, gyáros megveti, a középosztályt a felsőbb osztály megveti, az alsóbb osztályt a középosztály megveti, a kereskedőt a módos gazda megveti, a nadrágos embert a földműves megveti, az iparost a gyári munkás megveti, a szomszéd falut minden falu megveti, a falun élőt a városi megveti, a kisvárost a nagyvárosi megveti, az alföldi a dunántúli megveti, a pápistát a református megveti, a serény sváb a lusta magyart megveti, a zsidókat az összes magyar megveti, zombékon él és a másikat megveti.

Gyöngyösbokrétások el.

I

Kivetítón régi agárversenyek és 2. világháborús gyalogrohamok képei keverednek. Rossz minőségű kópiák.

Bírói tanács. Népügyész. Két agarász, két-két agár pórázon, szájkosárral, rajtszamos versenytakaróval. Az agarak emberek.

NÉPÜGYÉSZ Lesülne a bőr a képemről, ha ezt most kihagynám, imigyen szólt legfőbb hadurunk, Fehérló nagyfőnök, és benevezett a vadkeleti derbire. Szoros versenyre volt kilátás; ott voltak ugye a legjobb román agarak, a legjobb szlovák agarak, nem volt ember, aki meg tudta volna tippelni, mi lesz a végeredmény. Fehérló nagyfőnök azonban biztosra vette győzelmünket. De csak azért, mert valaki félretájékoztatta, mondják a szakértők. Agárnál két dolgon múlik az eredményesség: a starton és a nyúlhúzáson. Tudjuk, legfőbb hadurunk volt a legjobb nyúlhúzó is, nem csak a legjobb tréner, efelől tehát nyugodt is lehetett volna. Valaki azonban félretájékoztatta, mondják a szakértők, különben előre tudhatta volna, hogy a műnyulat a németek fogják húzni. Másfelől az is igaz, hogy kanyarban nem könnyű fékezni, és hogy a zsákmány szó szerint elvakíthatja az állatot, néha magát a trénert is. Ma már egyszerűen megmondható, mi történt, mondják a szakértők, agaraink hóvakságot kaptak, de akkor és ott a dolog összetettebb volt – összetettük a kezünket, mégse másíhattuk meg a viadal eredményét. Na igen.

Hirtelen egy nagyobb fajta rágcsáló fut keresztül a termen, az agarak üldözőbe veszik, tanú utánuk, felfordulás. Tárgyalás folytatódik.

TANÁCSVEZETŐ BÍRÓ *csengőt rázva* Mivel első agarászunk rajta kívül álló okok miatt nem állhat rendelkezésre, őt ugyanis egy nagyobb nemzetközi grémium hallgatja ki, hadd ismertessem itt vallomását a szóban forgó agarverseny lefolyásáról kivonatossan:

Kivetítón megjelenik az agy alakú piros-zöld Nagy-Magyarország, rajta fehérrel az elhangzó szöveg.

A vesemények égzetszerű fikejlődése azt lementi, hogy. Egy kisállam kárlétezést szenved. Mi mégis. Egyre heterázottabban. Eközben havathozhattunk arra, hogy. Minden jegünk megvult rá. Ettől azonban tortázkodtunk. Tormászatossan ez sem áldoztathatott. Igyonakkor olvasztottuk. De nem terülte el a fegyelmünket. Agyatlan szikra elég lett volna, hogy. A mezfigyeltetést sem mellőzték. Mondént elkövettem, ami hat álomban állt.

NÉPÜGYÉSZ *közönséghez* Nem tudom, önök hogy vannak ezzel. Én szinte látom: túl az emberi vágóhidakon, a tömegmészárlások fölött, a rémület- és átokóceán partjain is túl egy fej emelkedik az események fölé, egy felelős fő, a legfőbb hadúr. Ha dúr, ha moll, minden hangjából érezni, hogy a magyar sors meleg piros hullámai mozdulnak benne. Egy felelős fő, aki nem felel, nekünk legalábbis nem, mit is kezdenénk egy megtört, beteg öregemberrel, aki valóban megtett mindent, sőt még annál is többet. Bevitte az országot a háborúba, és ki is hozta belőle, ki is hozta belőle, ami benne volt, és az ország hozta a formáját, egyre heterázottabban, ugye. Világszínvonalú verseny volt, büszkék lehetünk magunkra. De ennek vége, most egy másik versenyre regisztráltunk, a mögöttünk lévő már olyan távoli, mint valami ősgyík, mint a mesebeli sárkány, és ennek a huszonöt éves sárkánynak ő volt a halhatatlannak látszó feje, ő, a mi legfőbb hadurunk. Ő felel mindenért, az ő fejét azonban nem vághatja le az igazságszolgáltatás, ez a nyakazás elmarad, magasabb érdekek megvonták tőlünk ezt a lehetőséget, minden jegük megvult rá, egy kisállam úgymond kárlétezést szenved, és vele a népharag is.

II

A következő jelenet hangulati dinamikáját dobaláfestéssel lehetne kidomborítani. Jó lenne, ha a beszélők inkább csak hallatszanának, viszont néhány színész mimikája közvetítené a tárgyalás hallgatóságának reakcióját.

Kivetítón az iménti nagyalakú Agy-Magyarország, csak közben megjelenik benne a sárkány hét feje: a kormányzó és hat miniszterelnöke Imrédytól Szálasiig.

TANÁCSVEZETŐ BÍRÓ Egy kis percsokorral azért kedveskedhetünk önöknek. Kis állam, kis perek. Szólítom tehát sorban a sárkány hét fejét, illetve a hét háborús főből, kormányfőből annyit, ahányat kiadtak nekünk a szövetséges hatalmak, a mostani szövetségesek, a korábbi ellenségeink.

Bejön az egyik volt miniszterelnök szakadtan, kezében életnagyságú korábbi fényképe, furnérra felkasírozva.

VOLT KORMÁNYFŐ Ma tulajdonképpen tegnapi önmagunk ellenségei vagyunk, már akik nem voltunk tegnap is önmagunk ellenségei, amikor a mai sárkány még kőszáli turul volt, úr volt, és túl volt azon, hogy bárki is ítélhessen fölötte. Vagy belépett az ember a Turulba, ahogy az ország a háborúba, vagy magára vethetett, kieshetett a vérszövetségből, az összetartozás kelyhéből, a mi Grálunkból, ami szent volt, akárcsak a haza. De ha mindenkinek szent volt a haza, mert nem lehetett más, ha nem akart valaki a haza ellensége lenni, ha nem vezérelhette más, mint a nemnemsoha, igen, igen, mindig, akkor hogy jövünk mi, azazhogy önök ahhoz, hogy a hétfejű turulban, a hétfejű sárkányban a hívőket gyalázzák és alázzák? Erővel persze mindent elér az ember, de ezt az erőt, ezt az erőszaktételt, ezt a magunkon tett erőszakot ne nevezzük már jognak, jó? Önök úgy játszanak a joggal, már bocsánat, mint kismacska a farkával.

POLITIKAI ÜGYÉSZ Vádlott, visszaélve a nyilvánossággal, a demokrácia törvényesen felállított szervét sértegeti. Egy legálisan felálló néphatalmi szervet. Erre az esetre egyelőre nincs törvényünk, de gondunk lesz rá, hogy legyen.

NÉPÜGYÉSZ Az erkölcsi örvény örök, a büntető törvény nem. Tessék? Törvényt mondtam, nem? Na! A háborús örvény kis híján elnyelt bennünket, és ebben önnek, vádlott úr, elsőrangú szerepe volt, ön ebben a szerepben, hogy úgy mondjam, tündökölt. Ön a fasisztákat kivéve a világ összes kis- és nagyhatalmával sikeresen hadiállapotba került alig másfél év leforgása alatt, ez rekord, történelmünk legdicsebb lapjaira tartozó, világraszóló teljesítmény. Aztán felszállt a szánra, a nemzetiszínre úgymond, és ott siklott szorosán a náci falka nyomában, kellett egy kis farkaskaland, a farkas ugyebár telhetetlen, és noha ön nem volt tehetetlen, odadobta neki a magyar ifjúság színe-javát.

VOLT KORMÁNYFŐ Tiltakozom!

NÉPÜGYÉSZ Inkább akkor tiltakozott volna, amikor a falánk falka a koncot követelte! De nem! A falka töltekezett, és ön nem tiltakozott. Sőt! Ugyanúgy habzott a szája és hízott a mája, mint a farkasoknak. Ugyanolyan falánk volt, mint ők, azt hitte, ahová beteszi a szántalpát, az már magyar terület, ha az volt korábban, ha nem. Ön jégre vitte az egész országot, és azt hitte, örökké tart a tél. Azt mondja, felelős, de nem bűnös? Hát nem megmondták önnek a kezdet kezdetén, hogy ebből a farkaskalandból mi csak rosszul jöhetünk ki?

VOLT KORMÁNYFŐ Kérem!

NÉPÜGYÉSZ Kérjen csak, tőlem!, kérjen elnézést, de ne tőlem, azoktól, akiket sarcul adott, csak azért, hogy eleve biztosított legyen a helyünk a vesztesek között.

VOLT KORMÁNYFŐ Én, kérem, az utolsó percig...

NÉPÜGYÉSZ Azt akarja mondani, hogy az utolsó percig győztesek voltunk? Vagyis megnyertük a versenyt, csak a célszalagot más szakította át? Nekünk

meg elvágták az ínszalagunk? Vagyis a bűnösök nem mi vagyunk? Ön például a megmentőnk?

VOLT KORMÁNYFŐ Kérem!

POLITIKAI ÜGYÉSZ Öntől tudjuk, hogy egy miniszterelnök nem tartozik mindenről tudni, csak éppen felel érte. Mi is felelünk ezért a perért, és nem szeretnénk az időt rabolni, ezért engedelmével sűrítve adjuk vissza az ön kormányfőségét: egy szép napon, anélkül, hogy tudnánk róla, öt számjegyű külföldi állampolgárt hajítunk át az országhatáron, mert a Grószér Brúder is így kezdte, merőben idegenrendészeti kérdés, rendes idegen nem tartózkodik hazánkban háború idején, különben kénytelenek vagyunk arra gondolni, hogy kémkedik, különösen annak az országnak ideszivárgott idegenje nem, amelyik ország már nem is létezik, egy vagy két? nem létező ország idegenje; az nem létezik, hogy az ilyen ne kémkedni akarjon, ki velük, menjenek haza, édes hazájukba, majd csak feltámad, ha feltámad, majd csak feltámadnak ők is, eljön az ő húsvétjük, ha nem hisznek benne, ő bajuk, egy másik szép napon Dunát rekesztünk, anélkül hogy tudnánk róla, pár ezer idegennel, zsidóval, szerbbel, halban gazdag a folyó, a mi Dunánk, épp ezért kell bele haltáp, és akit nem igazolnak, azt nem csókoljuk meg a partján, a partján, az idegen, és aki idegen, pláne, ha nem is ember, mint egyesek, csak bacillus, az minimum terroristagyánús, négytől nyolcvanig biztos, ami az éveit illeti, azokból nem lesz több, belőlük csak egy volt, mindegyikükből, de már egy sincs, hol volt, hol nem volt, a lékbe lőttük a kurtizánokat, a partizánokat mi, horthyzánok.

NÉPÜGYÉSZ És a nagy egyetem megszűnt forogni egy pillanatig. Nekik igen, nekünk forgott tovább, forgott a hadirulett, és minél többet vettünk rajta, annál többet tettünk fel rá, miközben mást se tettünk, mint vagyont biztosítottunk, nem, nem magunknak, mi nem köszönünk a birtokos személyragunknak, nem ismerünk enyémtiédet, mi őrizzük és védjük a miénket, ja, hogy a náci szövetséges, a nagy testvér, a történelmi sorsközös elfelejt törleszteni, milliárdokkal tartozik egykettőre, és sose adja meg?, hogy megy a búza, a kukorica nácimennysországba vagonszám, végeláthatatlanul, számlálatlanul?, jaj istenem, ne adja meg a náci, csak minket hagyjon meg, hagyjon a háta mögött halászni, vadászni, madarászni, idén turullal megyünk nyúlra, szabotőrre, defetistára, komenistára, és egyéb kártevőkre, ugye, excellenciád is így gondolta?

TANÁCSVEZETŐ BÍRÓ Jó, ön nem kívánta az ország halálát, kívánni mi se kívánjuk az önét, de látja, áldozat nélkül nem megy, úgy látszik, a haladás angyala nagy előszeretettel suhogtatja szárnyát a leghuzatosabb sötét alagutakban, nyirkos barlangokban, rejtély, hogy mi vonzza oda, néha az az ember érzése, inkább hasonlít denevérhez, mint szárnyas emberfőlötti lényhez. Lehet, hogy ön is, kormányfő úr, önök is, kormányfő és egyéb főurak, volt és leendő vádlottak, lófók és úrfók, jobb szeretnének fárosznak látszani, emberfőlötti fényforrásnak, mint közönséges állampolgárnak, és ilyen minőségükben kívül esni egy közönsé-

ges bíróság illetékességi körén, de hál' istennek mi népbíróság vagyunk, és a személyfeletti felismerjük a személyest, de nem vonjuk ki belőle, hiszen ha önök személyből ideává lényegülnének át, saját igazságuk eszmei párlatává, ahogy talán legszebb államaikban, bocsánat, álmaikban szeretnék, akkor mi nem önök fölött ítélkeznénk; de ha így volna, ha önök mint felelősségre vonható személyek nem létezővé válnának, akkor, gondolja csak meg, mi bármit tehetnénk önökkel, például azt mondanánk, hogy önök esszenciák, egy téveszme esszenciái, na de ettől önök sértődnének meg a legjobban, hiszen akkor hová párolog el a hősiesség vagy a mártírium?, hová az önök dicső vagy tragikus élete mint áldozat a nemzet oltárán, hová, ha nincs személy, csak eszme, nincs felelős, csak úgy, és aminek a nevében mindez történik, az sem egyéb üres fogalomnál?

VOLT KORMÁNYFŐ Nagy tisztelettel kérnék engedélyt, hogy e nagyívű filozófiai fejtegetést ugyanannak az elbizakodottságnak tulajdonítsam, amit kis hazánk nagy kormányfőiben, tehát e bírói testületnél némileg tágasabb dimenziókban, így magamban is jól ismerek. Embert és emberfölöttit mindig a feladat választ, feladatot pedig az ország ad, az országra pedig nincs válasz, az ország a mi születésünk, az ország nem választás kérdése. Mi vagyunk az ország, belőlünk vagyunk, országból, határból, négyzetkilométerből, rohanó folyókból, síelhető hegyekből. Hányunk tőle, vagy nem hányunk, ebből épülünk fel, ez alkot minket, ilyen az alkotmányunk. A többi merőben dologi jellegű. Hogy mi a munkánk, mennyit keresünk, hányan engedelmeskednek nekünk, hányan szegülnek szembe velünk, merő véletlen. Akármit hadar a tisztelt bíró úr, merő véletlen az is, hogy ki ismeri fel idejekorán a győztest, kinek érzékel jobban a győztesfelismerő radarja. Én nem áldoztam fel az országot, én csak átvettem az ökörséget, akarom mondani, az örökséget, szem voltam a lánban, porszem a ránban, nyerni akartam én is, ahogy mindenki e hazában, de ugye Isten kezében vagyunk, egy kis áldozat nála mindig elmegy, most én vagyok soron, áldozat nélkül nem megy. Most rám húzzák a múltat, mint egy inget, de fogják még önök is viselni, hiába mossák, hiába kezdik vasalni, nincs két örökség, nincs kétféle ruha, egy örökség van, haha, bruhaha, az önök öröksége mi vagyunk.

Szepesi Attila

Barbár szonettek

Papírdoboz

Kusza fényképek egy Stühmer-feliratú papírdobozban. Egyik-másik kifakult, csak imbolygó árnyékfigurái látszanak. Némelyik viszont felismerhető. Régi zenebonás szüreti multság a beregszászi Sárokhegyen. Kassára bevonuló lovaskatonák közt rohamsisakban feszítő apám. Eperjesi dédanyó, az őzike szemű Böhm Juliánna. Cserkész-tábor sátrai a Talabor völgyében. Vigyorgó medvetáncoltató Szinevér piacterén. A Vérkeparton bocskoros ruszinok imazászlós menete. És bársonykeretben magyarul csak pár szót gagyogó Stampf-ükapám, aki díszmagyarban, darutollas süvegben, karddal az oldalán pózol a fényképészmasina előtt.

Akasztó-sor

Utcánkat, ahonnan az oroszok ki-telepítettek minket, előbb Akasztó-sornak hívták, mert állítólag a végében állt a Vérke töltésoldalában – daliás idők emléke – a bitó, himbált is rajta néha egy-egy hollók kerülgette, megtévedt lélek. Később Attila király nevét viselte, aztán gyerekkoromban egyik napról a másikra Tarasz Sevcsenkó utcává öltözött át. Persze mindenki a régit használta, csak a cirill betűs papírokon állt a hivatalos új, bár ezeket a zordon dörgedelmeket senki sem tudta kibetűzni. Bocskai utca maradt továbbra is a Bogdán Hmelnyickij kacifántos nevét viselő, meg a pléhtáblán Tompa Mihályról Tupája ulicává átkeresztelt görbe sikátor.

A rendház

Földönfutók voltak a Beregszászra érkező orosz újtelepesek, még a rozoga teherautók hozta katonatisztek családjai is. A front elől Nyugatra menekültek vagy a lágerbe hurcolt zsidók lakásait foglalták el. Az irgalmasok emeletes rendházát is kisajátította az új hatalom, ahová húgommal hittanórára jártunk Eulália nővérhez. Szegény apácákat szétkergették, tilos volt többé hordaniuk a fityulát. Az épület mindegyik szobájába beszállásoltak egy-egy nyomorult családot. Oda például, ahol a kedves nővér mesélt nekiünk Szent Terézről és a madaraknak prédikáló Szent Ferencről, egy uráli famíliát, akik épp megborjazott és bökös barmukat bekötötték a sarokba, némi szénát löktek alá, és ott tengődtek mindnyájan egy fedél alatt a kérődző Riska tehénnel.

Tömegsír

Amikor a negyvenes évek végén kezdtek hazajövegetni a leromlott hadifoglyok Szibériából, nagyanyám gyakran kiállt beregszászi kapunkba és messzire bámult, napkelet felé. Nagypát várta, aki ekkor – bár ezt nem tudtuk – évek óta egy ungvári tömegsírban aludta utolsó utáni álmát. Néha azt motyogta, vállát vonogatva: ki tudja, Kálmán a lágerben tán összelepedett egy csinos bárisnyával, és ott él valami behavazott és füstöt pöfkelő orosz faházikóban. Dudorászni kezdett egy ócska kuplét: Schneeflocken, so-o weiss... Mégis, ha másnap valaki megnyomta odakinn a kapucsengett, futva futott a kerten át, végig a derűsen pirosló paradicsomsoron.

Öreg falak

Vérfoltokkal és leszaggatott plakátokkal kicirkalmazott pesti házfalak. Egyik-másik papírcafatból csak találgatni lehetett, színházi előadást propagáltak-e, tán a tero- és békekölcsönjegyzés hazafias kötelességére figyelmeztettek, vagy a

hulladékvas és papír gyűjtésére. Villanyhuzal gubancában zöldrozsás rézcső. Vakablakig futó vaslétra, kiszáradt borostyánindák, penész-foltok közt lózungok esőáztatta és olvashatatlan ákombákom betűi. Krétával pingált török basa. A téglá réseiből fityegő fű-csomó. Tátongó vagina – körötte infantilis nap-sugár. És itt-ott mára emléktelen géppisztolysorozat íves emléknymoi.

Porfelhőben

*1956 ködös októberében
ledőlt a Szabadság téri szovjet
emlékmű, nagyot reccsenve ezer darabra
hullottak márványlapjai meg az aranyfestékkel pingált
cirill betűk. A flasztterra hullt obeliszk körül kör-
táncot ropott az összekapaszkodva hahotázó, ön-
feledten rikoltozó utcanép. A közeli
amerikai követség erkélyéről egy középkorú férfi
filmre vette a karneváli jelenetet. Szeretném
látni azt a filmet, ahogy – esztergályos inasok, kalauz-
lányok, kalapos-öltönyös urak, fehér köpenyes
fodrászok és seprűnyéllel hadonászó házmesterek közt – a
porfelhőben ott járom magam is tizenégy
évesen a kerge táncot.*

Wágner

*A forradalom napjaiban Wágner, házunk
spiclije, aki különösebben nem is titkolta, hogy az ávónak
dolgozik, magára csukta lakása ajtaját, csak a függöny
résén leskelt ki a körfolyosóra meg az udvarra. Amikor aztán
megalakult a Kádár-kormány, ahogy mondta: újra fel-
virradt az ő napja. Besomfordált a nyitott ajtókon, sunyin
körbeleskelt és otrombán kérdezgette a konyhában
főző asszonyokat, hogy és mint vannak kedves család-
tagjaik. Egyedül Buchsbaum nénitőt rettegett, akit mindenki
Buxsi néniinek hívott, mert az idős asszony – náci láger túl-
élője – ha csak megpillantotta, azt rikácsolta: rohadt
sváb, most komcsi, bezzeg a vészkorszakban nyilas
karszalagot viselve fosztogatta az elhagyott
zsidó lakásokat!*

Rágógumi

Házbeli szomszédunk, Braun Frédi volt a legjobb barátom. Szülei, dél-baranyai svábok – korábban dunai hajósok – csak jól-rosszul beszéltek magyarul. November végén állítólag egy teherhajón hagyták el az országot. Frédi néha levelet írt, jól élnek dúsgazdag rokonaik segítségével, apja, Marci bácsi betársult egy teherhajózási részvénytársaságba. Csak egy a baj, unja magát, hiányzik neki a sok pesti csibészkedés, Németországban minden suhanc méla és jólfésült. Gyakran eszébe jutnak a Szabadság téri lábtenisz csaták, a bicskadobások, meg az ádáz verekedések. A borítékba bele-belecsempészett egy csomag mentaízű rágógumit, ami itthon még ismeretlen kincs volt.

Rőzseláng

Pléhcsuprokból kortyolták a körúti járdaszélen a vaskályhán főtt fekete teát a vattakabátban didergő romeltakarítók a forradalom bukása után. Komor arcú férfiak – egymásnak híreket és ál-híreket suttogók – lapátokkal és csákányokkal veselkedtek a tengeredő üvegcsérépnek, téglahalomnak, drót-gubancnak. Ledólt telefonfülkék és plakátoszlopok árválkodtak oldalt. Némelyiken kézzel írott ákombákom levél – ki-ki eltűnt szeretteit kereste: börtönbe zárt vagy elesett fiát, tán a nyugati végeknek nekivágót. Kiégett tankok és villamosok álltak a rogyott házfalak közt. Csizmában toporogva elfagyott ujjait melengették a pernyét és reménytelenséget sodró rőzselágon.

Izmusok

A mindennapi gyász hírek hónapjaiban, a forradalom bukása után jelent meg a Nagyvilág hasábjain Kassák és Pán Imre sorozata: A modern művészeti irányzatok története. Osztálytársammal, Tamással ki is próbáltuk az izmusok ezernyi ezer furfangját. Újságból kivágott portrékból és szavakból

*kubista festményeket fabrikáltunk, bár csak iskolai rajzlapunk,
vízfestékünk meg csiriziünk volt. Kalapba dobált és
véletlenszerűen kihuzigált szavakból költeményeket férceltünk.
Kipróbáltuk még a képverset is, bár anyám öreg Remington író-
gépén nem volt könnyű kikopácsolni egy-egy ember-
alakot, szálló fecskét, halat. Tamás otthon, a zongorájukon még
expresszionista zenebonát is produkált: ököllel püfölte a
billentyűket, míg Brahms harmóniáin edződött szülei
véget nem vetettek a szörnyű kakofóniának.*

Markó Béla

Csak nézők

*Majd annyi változik csak, hogy nézők leszünk,
mint abban a falusi kultúrotthonban nyaranta,
ahol csütörtökön és vasárnap vetítettek filmet,
leggyakrabban hős szovjet partizánokról
meg zongorázó német tisztokról persze,
bár volt néha egy-egy vígjáték is,
például a felejthetetlen Latabárral,
és azt hiszem, a Dollárpapát is akkor láttam,
de ami természetesen a legfontosabb,
hogy amikor berregve elindult a vetítőgép,
hosszú, megállíthatatlan orgazmusban
vastag sugárnyalábot lövellve a fejünk fölött
a színpadon kifeszített vászonra,
lent elsötétült az egész terem,
olyan szép sötétet azóta sem láttam,
izzadt, ragacsos kezek indultak egymás felé,
kezdetben úgy tűnt, hogy véletlenül,
aztán már bátrabban tapogatózva,
akik pedig nem először voltak együtt
megnézni egy lenyűgöző háborús filmet,
amely szinte mindig úgy végződött,
mint amit előző héten láttunk,
szóval akik már összeszoktak a jóleső,
motorolaj- és izzadságszagú sötétben,
hihetetlenül messzire merészkedtek,
blúzok és szoknyák alá, mint valami
elszánt filmhősök, szerelmes partizánok,
nézőként is történtek velünk a dolgok,
amíg el nem szakadt a kopott celluloid,
és ahogy hirtelen felgyújtották a villanyt,
néhány blúz még ott rémüldözött kigombolva,
néhány kéz ott maradt a felgyűrt szoknyák alatt,
gyorsan megragasztották a filmet,
leoltották ismét a villanyt,*

*és folytatódott a háború
egészen addig, hogy konyec,
vagyis vége, legalább ezt az orosz szót
mindenki ismerte nálunk akkoriban,
úgy képzelem tehát, hogy majd
megint nézők leszünk, hallgatjuk
a vetítógép megnyugtató surrogását,
miközben lassan-lassan összekeverednek
a végeérhetetlen sötétben részeink,
ujjperceim ujjperceiddel,
lábcsonthajaim lábcsonthajáiddal,
csípőm csípőddel, ágyékom ágyékoddal,
ugye micsoda rémisztő hasonlat,
amikor elszakad mégis a film,
és fényesség áraszt el minket,
nem tudjuk elrendezni magunkat, de nem is kell,
hiszen hamarosan folytatódik az öröklét.*

Tealevél

*Azt mondják, ahogy romlanak az érzékszerveink,
mind erősebb élményekre vágyunk,
a nagyothallóknak csak távoli zene
az ajtócsapkodás egy veszekedés után,
és éppen úgy álomba ringatja őket
a szomszédasszony hangos kiáltozása este,
mint minket a tücsökzene a kertben,
egyre édesebb ízekre, egyre szédítőbb illatokra,
egyre markánsabb színekre és formákra,
sőt, talán egyre érdekesebb felületekre
lesz majd szükségünk nekünk is az idő múltával
hogy szemünk, szájunk, orrunk, ujjaink
nagy nehezen mégis kielégüljenek,
persze pótolni lehet egy ideig majdnem mindent,
például szemüveggel vagy hallókészülékkel,
de előbb-utóbb kihunynak érzékeink,
elhallgat a testünk, és nem tart vissza semmit,
kicsordulnak belőlünk a hangok, az ízek,
a szagok, a képek, átfolynak rajtunk észrevétlenül,
mint teaszűrőn az egészen áttetsző tea,*

*nem akad fenn még egy tealevél sem,
csend lesz, sötét lesz, nyugalom lesz mindenfelé,
és végre én is elképzélhetek mindent,
végre nem lesz értelme annak, hogy élet,
mert annak sem lesz értelme, hogy halál,
akár a reggeltől estig hullámzó tenger,
amely különféle teremtményeket dob ki magából,
mégsem fogy el, de nem is gyarapszik
a csigáktól, kagylóktól, rákoktól, polipoktól,
hiszen belőle vannak, és hozzá térnek majd vissza.*

Ladik Katalin

Ingatlan – csere

*A szürkébe.
Nem, a feketébe.
A szürkéből a feketébe?
Nem, a feketéből a szürkébe.
Hová a feketéből a szürkébe után?
Vissza a szürkéből a feketébe?
Vissza a feketéből a szürkébe?
Nem tudom.*

Szövetek, hálók

*Fényhálót feszít az ablakra,
ízlelgeti a homályos foltokat,
a megcsavarodott távolságot,
mely spirálisan, fonott kalácscsá
szelídiül a fény fogai között.*

Ez a szédülés

*Mester, jó úton járok-e?
Rezgő húrok közt éneklő
igavonó állat.*

Vízcseppek zöld szúnyoghálón

*Nem akar se fényt, se látomást,
csak borzongani az univerzum rezgésében,
amíg az idő e fűszálás létben ragyog.*

Váz

*Hiányzó lépcsőfok
az életem.*

Sebből a fény

*A sebből a fény
gonosz és buja szomjúsága
hasít a belekbe.*

Hajtogatások

*Elűztem házamból az árnyéket,
mely elrejtőzve és titokban élt.
Megtaláltam a romboló erőt,
özvegyen maradt természetet,
az illatos párnák és lepedők között.*

Lanczkor Gábor

Kasztíliai útinapló

Hullt agancsok egy végtelen hómezőn. Egy nemzetközi reptér férfitévécéjének piszoárján a fanszörszálak.

Reggel egy madridi világítóudvar aljából nézem az esőt.

Viszontlátás a *Fekete festményekkel*. Tizenkét éve egymással takarásban voltak kiállítva, most egy hosszú terem ellipszisében. Szerencsésebb volt a korábbi elrendezés, a nagy képek így elnyomják a kisebbeket; az eredeti helyükön, Goya süket házában is két emelet több szobájában készültek a falra. Az elmúlt években sokszor fölolvastam a róluk írott versciklusomat, és talán ezért, hogy az első, erős benyomásom most ez: mennyire túl lettek restaurálva ezek a képek. A verses olvasatomhoz képest mindenképp túl lettek restaurálva. Tudható, hogy a Szaturnuszként fölcímkezett alaknak állt a farka nöevés közben, mielőtt a freskót áttették vászonra.

Madrid az Ibériai-félsziget mértani középpontjában a *par excellence* katolikus város, nem Róma. Érzékien üt át a rövid, lejtős belvárosi mellékutcákon a kősvatag domborzata.

Vissza a Pradóba. Fölül kell bírálnom magamat: lehenгерlő a tizennégy fekete festmény elrendezése az ellipszis-teremben. Szemközt, főoltárra helyezve a *Kutya* van, és a képek között elhelyeztek egy akadót; fehérmárvány szobor, római buszt, egy kecskéé.

A párkák hármassága a sátánban az alkonyi táj fölött, ezt a címet én adtam tizenkét éve az egyik fekete festménynek. Csak most ébredtem rá, hogy ezzel a gondolattal végződik a *Folyamisten*, és ezzel indul a *Szaturnuszi mesék*.

Fölkeressük Goya sírját a San Antonio de la Florida templomban. Csak mi vagyunk négyen a magasságos freskók alatt, meg a föltámadásra váró halott.

Toledóban. Eső után rögtön elnyílik a felhők rése, és előbújik a nap. A rozsdaszín mezőkön olívaültetvények olajszín pöttyei.

A restaurált középkori nagyzsinaogóához csatlakozó kiállítás emléktárgyait végignézve megkísért az érzés: ez itt a mi múltunk, ha áttételesen is. A spanyolok

elüldözhatték a maguk szefárdjait, de Magyarországból már végképp nem lehet kivonni azt, hogy mégiscsak Ady Endre országa vagyunk, akiknek a vérség már végképp nem számít, csak a lelki rassz kerekése, Amen.

El Greco, a görög. A szülőföldjén festett korai munkáin épp annyira magától értetődő a konvencionális ortodox aranyháttér, mint amilyen természetesen hat természetfölöttinek a sziklatetőn épült város ege a kései képein; melyeken mintha az emberi alakok is a vihar után kitisztuló kasztíliai égbolt szagatott felhőformáit utánoznák. Februári-márciusi festészet a Halak jegyében.

Mint a medúzák egy tengeröbölben, úgy úsznak a holt kardinálisok vörös kalapjai a katedrális mellékhajóinak és kápolnáinak magas terében.

Írni fogok egyszer egy teljes könyvet Caravaggio Keresztelő Szent Jánosairól Toledótól Rómán át egészen a valettai záróakkordig.

Visszatérő élményem magánszálláshelyeken, hogy a kontinens módosabbik felén a derékhad két fillérért árusította ki sokat magasztalt ízlését a reflektálatlanul ironikus skandináv trash-ben utazó IKEA-nak.

Vettem két kést Toledóban; albacetei kések.

Európában az egyetlen tágas-mitikus, minden zugában fényjárta, nem zord és nem szentimentális táj, ami még mindenre emlékszik, és ahol én is annyi mindenre emlékezhetek, és amely ma se vár bocsánatot a letarolásáért, a kasztíliai Dekkán.

Madridon át Segoviába utaztunk. Az ezer méteren épült város fekvése épp olyan drámai, mint egy Szophoklész-kardal. Délen a Guadarrama hősipkás vonulatai viharfelhőkkel olvadnak bele a végtelen magasságba; az alacsonyabb, világoszöld dombok fölött kék ég látszik, és egy tölcserforma, fényesfehér felhő, amely mintha a legmagasabb havas csúcs oldalra kitolt tükörképe lenne.

A segoviai Alcazar kertjében két magas himalájai cédrus fészekké roncsolt csúcán gólyák tanyáznak. Ők azok: a mi kedves fehér gólyáink, akik a magyar nyáron kéményeken és villanypóznákon költenek. Meghökkenően vadnak tűnnek itt és most; a szárnyuk szegélye fekete.

Akár egy magába tekeredve alvó, tarajos hátú, öreg sárkánykígyó, olyan az esti kivilágításban a kontinens utolsó gótikus katedrálisa.

Az Alcazar alatti szakadékos patak völgy túloldalán, a kopár domboldalon közelről is megcsodállok egy fölszántott (nem túl nagy) földdarabot. A sápadt rögök között sáros mészkődarabok fehérlenek; mintha a barázdáknak épp úgy alkotóeleme lenne a kő, akár a rög. Középpütt pár sziklatömböt teljesen kikerült az eke. „A nővérem haragszik a kőre”, jut eszembe egy szikár káli-medencei mondat.

Túlvilágított bárányfelhőnek tűnik alkonyattájt az alsóvárosi tetőantennák mögött a havas Guadarrama.

A rómaiak idejében nem volt emberi település a későbbi Segovia helyén, csak ez a magasságos vízvezeték, amelynek néhány oszlopa alól kilátszik az eredeti, lapos szikla, mint egy nagy pillangószárny, ami kőnek tette magát, amikor álmában ráléptek.

Fölkeressük a Bourbon-kastélyt, La Granját, amely Segoviától tíz kilométerre, ezerkétszáz méter magasan, a Guadarrama hegyoldalában fekszik. A minta per-sze Versailles volt, de itt a téli franciakert háttérét havas csúcok adják. Az egyko-ri uradalmi épületekben lakások, hivatalok, vendéglők vannak; tapintható, hogy Spanyolország államformája ma is királyság. A főhomlokzat előtti parkos téren fantasztikus mamutfenyők és libanoni cédrusok állnak. Benn az épületben a lép-teimmal visszhangzik (nincs rajtunk kívül látogató), hogy az egyetlen lehetséges életforma, ami ezekben a termekben egyáltalán élhető volt, minden egyes pilla-nattal szörnyetegként élte túl magát a születése után. A falakon és a márványasz-talokon tisztos iparosmunkák, festmények, órák, szobrok, és sok kínai porcelán.

Segoviából Ávilába utazunk.

Kókupacok a szántók közepében.

Fekete bikák legelésznek a zöld mezőn.

Egy hosszú dombgerincen széleróművek állnak.

Amint a két féltke egén nyolcvannyolc csillagkép számolható össze, úgy Ávilának is nyolcvannyolc bástyás védfalat emeltek egy ezredéve; sértetlenül áll ma is. Hogy ehhez mi köze lehet az Adolf Hitlert fedő neonáci kódnak, első nekifutásra nem is olyan könnyű belátni.

A fölszentelt, mágikus körfalon belül a középkori szentélyek, kolostorok és reneszánsz paloták között sok a háború után épült lakóház, amelyek legfeljebb a méretükkel kísérelnek meg bármiféle eredethez igazodni. De tágul általuk a tér; az utca nyitott túloldalán a falusias-román templom alól kilóg a gránitsziklaalap, és mint egy tibeti szertartászenekar rezei és dobjai, úgy recseg fülembé ennek az utcának a diszkrepanciája. A két és fél éves lányom tempójában, meditatív lassúsággal járjuk az esővíztől sötétlő, szélsőpörte utcákat.

„A hit vakító fénye a lélek számára sötét gomolygás, mert a nagyobb a kisebbet kioltja, mint ahogyan a Nap fénye minden fényt kiolt, amikor az ragyog, más nem ragyoghat. Látásunk képességét e fény úgy semmisíti meg, hogy először elvakít, és megfoszt attól, amit nyújt, látásunk számára aránytalan és túlzottan erős, így fénye erejénél fogva értelmünket elnyomja és kioltja.” (Takács Zsuzsa fordítása.)

Az evangélisták tündöklését követően mintha a Szentlélek megszűnt volna a szenteknek írásban sugalmazni (Pált és Ágostont is ideértve); maradt a *caritas* és a személyes-közösségi dráma. És Keresztes Szent János.

Fenyők, borókák, tölgyek, magukat sziklatömböknek álcázó gránitbikák és gránit vaddisznók között, sárosan zúgó patak völgyeket keresztezve, föllibbenő esőfüggönyökön és hóviharok fagyos tömbjein át utazunk vonattal vissza Madridba.

William Kentridge kiállítása a Reina Sofiában. A Johannesburg környéki vízeséses-sziklás-letarolt vidék piros-fehér csíkokkal és ellipszisekkel preparálva jelenik meg a *Colonial Landscape* című szénrajzsorozaton. *A táj a történelem egyetlen hiteles tanúja*, olvasom.

Az időmélyi ambícióval megírt verseket illető funkcionális analfabétizmus után tömegek retinájáról szorítja ki a rögzített képek özöne a primer valóságot. Szürkületi vakság. A Thyssen-Bornemisza gyűjtemény festményeit szabad fotózni (vaku nélkül). Míg Caravaggio glóriás, kerékbe tört Szent Katalinja előtt álltam, míg Van Gogh 1890-es auvers-i képe előtt álltam, mely le akart robbanni a falról, míg Rembrandt nemet cserélt szibilla-önarcképe előtt álltam, töbttucatnyi fénykép készült a festményekről mobiltelefonnal.

Belekap a szél a ciprusokba, és porzanak.

A Reina Sofiában a két *Guernica*. Fönn az emeleten Picasso túlméretezett-túlfecsegett vászna, a földszinten Richard Serra *Egyenlő-párhuzamos: Guernica-Bengázi* című munkája; meggyőző, meditatív minimalizmus. Négy darab másfél méter magas kortenacél tömb, a terem egyik végében egy hosszú, egy rövid, a túlvégében egy hosszú, egy rövid.

Még egy kör a Pradóban. A *Las Meninas* terméből hiányoznak a csillárok. A bal lábával a kutyára lépő kisfiú (vagy kislány) alakja pillanatfelvételt sejtet. A Breda-kép jobb felső részén a lándzsák mögötti táj a lándzsákkal a mindenkori magassfényt mutatja; azt a kitartott villámcsapásnyi érzést, ami bármivel egyenrangú itt a földön. Azt hiszem, hogy a Bacchus-kép jobb oldalán az ív végpontja, az a sötétlő alak maga Krisztus.

Ijesztő távlat a hazatérőnek a gyors esőkkel és tüzes meleggel kirobbant tavasz; az ijedelem csak akkor illan el, miután az ember beleveti magát a zöld erdőbe. Olyan ez, mint egy szikláról a fekete-kék tengerbe ugrani.

Kié Spanyolország, és kié Magyarország? Talán mind a ketten Krisztuséi. Madridból késve indul a gép. Egy órát faragva a menetidőből, viharos hátszéllel, turbulens légtömegeken át repülünk Budapestre a sötét felhőkbe bújó, éjszakai kontinens fölött.

Horváth Veronika

nem tudják

*az istállóban gipszkarton babák.
mária, józsef, királyok, pásztorok,
borjak, bárányok, angyalok és a kisdéd.
az isten? azt mondják, ott van mindenütt.
mindenhova elkísér. mint az apám.*

*a faluban, ha meglátnak, mindenki róla beszél:
itt megyek én, itt megy szegény, az a leány,
annak a leánya, a fattyú, a szerelemgyerek.
jajistenem.*

majdnem

*anyám nem volt se szűz, se mária,
csak maris, meg kislány korában mariska.
csúfolták néha, mert nevében hordozta a tehenek nevét,
és szerette simogatni is őket. meleg orrukat fejéhez
dörgölték, és az már majdnem olyan volt, mint a szeretet.*

mégsem

*majdnem olyan volt, mikor arra kért,
engem, nem mást, nem a többieket.
nyakamon éreztem a leheletét,
meleg volt, párás, mint a tehenek orra.
azt mondta, utána a robogójára ültet,
és vesz majd nekem egy motorosdzsekit.*

atyának fia

*a nagyszakállú úr a templomban.
idegen arcával rám mered.
ha ránézek, fázom.
azt mondják, hívjam úgy: atyám.*

*hol van hozzá képest egy csecsemő?
egy csecsemő testmelege?
nem tudtam, hogy a távolság és a
közelség ilyen könnyen összetéveszthető.*

Pintér Kitti

Szerelem

1.

*„egészen úgy tűnik mintha
egy lámpás himbálózna valaki karján
egy vöröslő fénycsóva közelít felénk”*

2.

*az autópálya leállósávjában villogó vészjelzők
riadt patkányszemek a kamrában a salgó polc alatt
amikor elszaporodtak kulcsra zárható etetőállomást építettem
és ragasztólappal választottam el a különféle mérgeket
de még ez a kínos elővigyázatosság sem menthette meg őket
mert csimbókosra száradt a rágcsálók mérgezett vizelete a bundájukon
miután meghempergöztek az elengedett tócsákban a raklapok között
kínlódova múltak ki néhány napra rá
és én utána nedves törölközővel próbáltam
kidörögni a pulóveredbe ragadt
szórszálaikat*

(függelék bájitalhoz)

a savanyú tej szaga bennrekedt a szobában

*egy kőrishogár összemorzsolts teste fölé görnyedünk
egészen a vaskos főérig lerágott
a lábait le kellett hámozniunk a levelekről
hogy a nemzőszerveit lecsapolhassuk
a folyadékot leszűrjük egy lombikba
minden hozzávalót előkészítettünk már
korábban a méhlepény maradékát is lekapartuk
most pedig ráguggolunk a lavórra
tisztá vízben fürösztetni a nemi szerveket*

Sticky notes

I.

*a kutyaólbán van hely, marci
és a hypo szaga is eloszlik lassan a belső terekből
nincsenek már hátrahagyott maradványok
a kiálló szögekbe szakadt bőrdarabokat is
hangyák hurcolják el
(előássák magukat a járatokból és
kivergődnek a fagyott talajra)
ha a füledre feküdnél is hallanád
a nyugtalanító zajokat ahogy
a szélcsengőket az ablaküveghez veri a vihar
amikor a szomszédban csirkét pucolnak
és megkordul a gyomrod
a hasfal fölmeteszésekor
(a kivéreztetett állat pihés tollai
egy ismétlődő mozdulat lendületétől
egyre csak fölkaivarodnak a talajon)
lakd be jól az ólt
hideg van odakint*

II.

*a ponyva alá nem szabad benézni
a fülledt idő kedvez a férgeknek
a cipő talpáról késsel szokás lekaparni
a porhanyós testeket
a fölhalmozott ürüléket lombseprűvel
kell kisöpörni majd egy megfelelő méretű
lyukba temetni a talajba
aztán néhány szakadt textíliával
a zsindeyes tetőt is érdemes áttörölni*

Mohai V. Lajos

Minden megemelkedik

Mándy Iván varázsa

„Honnan jött ez az ember? Miféle tájakról? Miféle szobákból? Mit hurcol magával? Az biztos, hogy semmitől se akar megszabadulni. Nagyon is vigyáz a poggyászára. Mindarra, amit évek során összegyűjtött” – az *Egy képaláírás* című novellában olvasható ez az önjellemzés; a rövid tárcanovella az *Új Írás* című folyóirat *Pályám emlékezete* sorozatában jelent meg 1976-ban, ahol magyar írók önvallomásai kaptak helyet. Mándy Iván ez idő tájt már jelentős író, jelentős művekkel, kiérlelt poétikával és világképpel a háta mögött; megítélésem szerint a legjobb formáját a hatvanas-hetvenes években „hozta”. Addigra már minden készen volt; addigra már minden megemelkedett a művészetében; ez a néhány mondat, amelyet főntebb idéztem „pályája emlékezetéből”, jól illeszkedett emberi alkatához, mentalitásához és művészi fölfogásához. Szerénység, magabiztosság és munkaálzat jellemezte. Világlátásának meghatározó eleme az elégikusság; legmaradandóbb művének egyikében mégis gyilkosságra készülő fiúkat mutat be, akik tettük végrehajtása előtt, hidegvérrel egymásnak passzolgatnak a téren a vérfagyasztó *Egyérintő* (1957) című novellájában, mely gyöngyszem, időtálló remekmű, Csáth Géza *Anyagyilkosságának* méltó párdarabja. Születésének 100. évfordulóján érdemes megemlékezni a nagyvárosi periféria elégikus festőjéről, aki megmutatta a kültelkek „tájélményének” rangját a mi irodalmunkban. Prózaírói költészetének időtlen varázsa új fejezetet nyitott a magyar irodalomban.

(A helyszínek. Az alakok. Mándy tájai.)

Mándy Iván „tájélménye”, a nagyvárosi folklórból születő múlt, a szállodákban, tereken, kapualjakban, mozielőcsarnokokban, gangokon eltöltött gyermekkor messze nyúló emlékélménye, és ezen emlékélmények visszahatása, rámaródása az írói pályára. Mándy világában a jelen mindig a múltra irányul, és a múlt a jelenbe mutat. A hatvanas évek második felében írott műveinek egy csoportjára jellemző például a film és a mozi mítoszvilágának a jelenléte. A gyermekkori elvágódást filmsztárokkal megteremtő önéletrajzi ént a *Régi idők mozija* (1967) mutatja be, a mítosz utolsó fejezetét pedig, a kudarca és diadala fényében múlthatatlanul elvonult hőskort immár a középkorú elbeszélő, a hírlapíró Zsámboky nézőpontjából látjuk, aki a múlt történetzilánkjainak és

emlékforgácsainak rendezgetése közben a valósággal szemben folytonosan alulmarad (*Zsámboky mozija*, 1975). Az emlékezet költészete ez, amely lepergeti az idő múlását az olvasó előtt.

Tájaiban („*tájak, az én tájaim*”, mondja), minden elődjénél nagyobb erővel és elhatározással tudta megmutatni a nagyváros periferiáját, az odaszorult emberi közösséget, vágyaival, álmaival, elkopott, komor éghajlatával: az ázott falú, penyhedt szagú szállodák enteriőrjében, a dohányárudák „szivarfüstkeringőjében”, a körfolyosók, az erkélyek, a magukra maradt tárgyak, bútorok, szobák végtelen árvaságában. A külvárosnak, az Árusok terének, a Teleki térnek, a Kerepesi temető sírköveinek, a Józsefváros omló falú, foszlott kapualjainak – csak az ő szemével észrevett és megfigyelt – hangulatvilágításában jött létre Budapest kulturális emlékezetének egyik legmaradandóbb és összetéveszthetetlen tartománya; nem túlzás azt állítani róla, hogy önálló életet élő földrésze. És itt találunk rá Mándy életművének egyik „bölcseleti” kulcsmozzanatára: a „saját tájai” iránti hűségre – ez kölcsönöz életművének maradandóságot, ez művészetének máig ható tradíciója, költőien formált álma pedig nem holmi (általa is ellenszenvvel figyelt) „gennyes költői” próza, hanem a periféria olyan nagyszabású, stílárisan is európai szemhatárú költészete, mint hétszáz kilométerrel északnyugatra, Prágában egy világnagyságé, Bohumil Hrabalé volt és maradt.

Kik népesítik be Mándy tájait? Az ódöngő, siralmas alakok, a lepasszoltak, az esendők, az elesettek, a foghíjas járdák pocsolyáit kerülőgató, céltalanul csámborgó figurák, szívszorítóan esetlenek, az élhetetlenek, a meghunyászkodó kísértetalakok; azok, akiknek a sorsában az író az örök veszteseket látja; „*minden veszteség*” mondja valahol, de – mint a nagy előd, Krúdy Gyula is – amit mond, Mándy is *mindenhon* mondja. Hősei mégsem nézhetik csak úgy, hogy átgázoljon rajtuk az élet, mert ezt Mándy Iván nem engedheti meg; részvétvilágában a mi irodalmunk hőseivé váltak azok a Tisza Kálmán terén ácsorgó kisemmizettek, akiket maguk alá temetett a történelem; a külvárosi vagányok, akik a saját igazságukat mindenkitől megvédik; ők a zátonyra futott egzisztenciák, a lestrapáltak, az űzöttek – és mégis: az „álmodók”. Az olvasót szíven üti Mándynak ez a külvárosi, kültelki „portréfestészete”; egész életművében értük dobog a szíve.

(A pálya szélén)

Mándy hőseinek, mert magukra *maradtak*, az élethez szépségtapaszra van szükségük. Valamely „senki földje”-tájon, egy elhagyott téglagyár gödrében mésszel fölrajzolják a futballpálya girbe-gurba széleit; az elhagyott, kirabolt, deszkatribünös, földes pálya látszólag „irodalomtól” távoli terület. A pálya széle a grund is lehet. Mándynál az. A *Pál utcai fiúk*, a csupa kisbetűvel írt nemecek halála után ott maradt üres grundra Mándy szelíden rátalált. Birtokba vette. Mándy Iván a grundról tekint szét, erről a számára eltéveszthetetlenül személyes pesti tájról. Hangsúlyozottan pestiről. Másképp fogalmazva: a grund, Pest, a Józsefváros a haza képe Mándynál, a magyar történelem, amiért halni érdemes.

Elszántan, a figyelem és a megfigyelés erejével, kitartó fegyelemmel találta meg és jelölte ki egy egész költői univerzum helyét a magyar prózában: a „pálya szélét”. A *pálya széle* emblematisztikus hely, határokon kívül eső terület, mégis a világ közepe. Háttország. Megvesztegethetetlen erkölcsi erőt sugároz, bátorságot. A „pálya széle” példázat erejével nőtt bele a magyar irodalom világképébe. Megejtő egyszerűsége és fensége van, ahol a köznapi csodák és köznapi fantasz-tikumok megemelik a szűkös és tompa lét fájdalmát.

A könyv, *A pálya szélén* (1963) hegycsúcs, az elbeszélő próza hazai (és európai) magaslat; a kádári konszolidáció nyugtalan periódusának a vége felé született, a kirekesztettség, kiszorítottságnak gyötrő érzésével (a pálya szélének érzékletes metaforájával), amellyel a köznapi valóság szolgált Mándy és hasonló, polgári eszmevilágú nemzedéktársai számára. A futballhoz tartozó utalássor másra is rámutat Mándy életművében. Erre a futballnovellákat alapanyagul tekintő *Régi idők focija* (1973) című film a példa, ahol a foci mítoszvilágának halhatatlan figuráiból ikonikus mozihősök, legendák váltak. A film eszméje, varázsa abban foglalható össze, hogy valamennyi szereplő a Titánia nevű futballcsapatra tette föl az életét, mintegy eggyé vált a sorsával vagy a sorstalanságával. (Ahogy Mándy Budapest tájaival, mítoszaival.) A történet Minarik Ede/Csempe-Pempe köré szerveződik, akinek egyetlen akarata van, a csapat léte; valóságos hős, hiszen nagy eszmét tart életben, amihez nincs fogható a számára: a megmaradását, a fönmaradását. A néző nem tehet mást: kudarcát elszenvedve erkölcsileg fölemelkedik vele. Minarik Ede/Csempe-Pempe küzdelme heroikus tett – az olvasót, mindenekelőtt a némafilmek sémáját fölhasználó, bravúrosan megoldott, groteszk elrajzolósaival is önmagára, saját vágyára, szabadságélményére emlékezteti.

A pálya szélén és a többi futballnovella, közülük is a legismertebbek, a *Tizenegy dressz*, a *Tribünök árnyéka*, az *Előrevágott labda*, a *Tóth János mozija*, az egyszeri, de a folyamatosan megisméltlődő rekviem hatását nyújtja; tágabban és áttételesen: a mindannyiunkat lassacskán bekerítő múltó idó rekviemje szólal meg Mándy szűrt hangján. Ahogyan mindenhol, minden művében ez a hang szól, ez a szinte monológyszerű áradás, hiába a rövid vagy tört mondattan, hiába az elszálló mondatfoszlányok, kísértetneszek. Varázslat ez; ebben látom írói nagyságának erős vonását, irodalmi életművének maradandóságát, a magyar kultúrához való eredeti és mély hozzájárulást. Mándy érzékenysége mindenkor telt, pátosza őszinte és természetes, hűvösen szenvedélyes és eredendően józan.

Mándy Iván önmagához való hűsége példaadó a magyar irodalomban. Biztos pont, magaslati hely erkölcsi és művészeti értelemben.

Farkas Erzsébet

Fiaim, hol vagytok?

(részletek egy naplóból)

Közreadja és a bevezetőt írta: Hódos Mária

Több mint négyszáz oldalnyi gépelt naplószóveg egy papírmappában, kétszáz oldal levelezés borítékokban és egy fényképalbum. Ennyi maradt meg, minden más elveszett, eltűnt...

Felbecsülhetetlenül értékes forrás, pontos dátumokkal, helyszínekkel és nevekkkel. A napló bejegyzései rendszeresen, az eseményekkel párhuzamosan íródtak. A naplóíró szemtanú hiteles, reális, ugyanakkor személyes képet ad egy zsidó kisközösség minden napjairól, az 1938 és 1942 közötti évek Magyarorszájáról. A napló oldalain megelevenedik a magyar zsidó kisember személyes története, végeláthatatlan küzdelmei, kiszolgáltatottsága. Sokunk története, s mint ilyen, a történelem talán legfontosabb összetevője, alkotóeleme.

A visszaemlékezésektől eltérően, ahol az elbeszélő már tudja, mi történt az általa leírt vagy elmondott történetek után, a napló írója nem tudja, mi fog történni, mert a jelenben ír. Mi, a mai olvasók szembesülünk reményeivel, amelyek megghiúsultak, feltételezéseivel, amelyek (ma már tudjuk) csupán illúziók voltak. Farkas Erzsébet a napló megírása után soha többé nem beszélt a vészkorszakról és az azt megelőző évekről. Halála előtt nem sokkal egyszer említette fiának, nem bánná, ha többen elolvasnák feljegyzéseit, talán lenne értelme.

Holczter Rezsőné Farkas Erzsébet (1907–1991) 1938 őszén, ötéves kisláival leköltözött Békésre. Elvállalta a Goldberger Lajos, békési gyógyszerész által alapított zsidó fiú gyermekotthon vezetését.

Úgy érezte, hosszú távon megtalálta élethivatását. Békésre költözésekor Farkas Erzsébet nem tudott semmit sem a gyerekekről, sem a körülményekről, csak a feladatot ismerte. Minden más ismeretlen volt.

A napló írója nő, anya, pedagógus. Egyedi látásmódját, világfelfogását, nagyon komolyan vett elveit érvényesíteni szerette volna. Terveibe azonban lépten-nyomon beleszólt szűkebb és tágabb környezete és a történelem. Női szemszögből világítja meg küzdelmét a gyerekekért, az otthonért.

Erzsébet 1936 és 1938 között rendszeresen látogatta a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület szemináriumait.¹ Ott sajátította el a pedagógia legújabb elméleteit, modern eszmerendszerét, és ott tanulta meg a gyakorlati munkamódszereket, valamint azok alkalmazását.

¹ A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület rendelőintézetének keretei között szervezett szemináriumok, előadások és analitikusi ülések többségében az anya-gyermek kapcsolatok, viszonyok témakörében szerveződtek. Ebben a munkában vett részt Farkas Erzsébet, egyrészt mint hallgató, másrészt mint analizált anya.

zásának technikáit. Ott vált – kétéves tanulmányai során – a budapesti pszichoanalitikus iskola elkötelezett hívévé és követőjévé. Amikor Farkas Erzsébet elvállalta a békési munkát, segítséget kért analitikusától, dr. Lévy Lajosné Freund Katától. Megállapodásuk szerint Lévy Kata levelekben reagál, segít, ad tanácsot a Békésről érkező részletes beszámolóiban leírtakra.

A napló rendszeres írásának legfőbb indítéka a folyamatos konzultáció igénye volt. Lévy Kata, a konzulens e beszámolók segítségével kerülhetett közelebb a gyerekekhez, hiszen ő a fiúkat személyesen nem ismerte. Emellett leírva, elemelve az eseményeket, Erzsébet még közelebb juthatott a megoldásokhoz. Az írás folyamata újra átgondolást, önellenőrzést is jelenthetett számára. A rendszeres beszámoló, azaz a később naplóvá kerekedett szöveg, leírja a gyerekek és a nevelőnő lelki és fizikai állapotát, annak változásait, fejlődését, közösségük kialakulását, a szűkebb és tágabb környezetükben élőkhez való viszonyukat, helyüket a kisebb (zsidó) és a nagyobb helyi (békési) közösségben.

Az első évben szinte naponta gépelt beszámolók részletesen leírják az ország különböző településeiről egy tető alá hozott, mai kifejezéssel élve, halmozottan hátrányos helyzetű, öt-nyolc éves fiúk mindennapjait, akik ráadásul még zsidók is. Verekedések, káromkodások, büntetések, jutalmak, házimunka, iskola, tanulás, háztartásvezetés, étkezések, játékok, és mindez a legnagyobb szegénység közepette. Szeretetre kiéhezett, vadóc kisfiúk – akiket az Országos Izraelita Patronázs Egyesület, különböző okokból² elszakított keresztény nevelőszüleiiktől, vagy már elfogadott menhelyi környezetüktől – küzdöttek egymással az új közösségben betöltendő pozíciókért és a nevelőnő kizárólagos figyelméért, szeretetéért. A nevelőnő, Farkas Erzsébet ezekre a percnként történő újabb és újabb eseményekre anyai és pedagógiai meggyőződése szerint, kreatívan és következetesen reagált, mindig erősítve a gyermekek biztonságérzetét.

Sok volt az ellenség: az állami hivatalnokok és alattvalóik, az egyre agresszívabb antiszemita propaganda szószólói és követői. Sajnos, a zsidó hitközség és közössége is közömbösek voltak a gyermekotthon nehézségei iránt.

A napról napra, hónapról hónapra követhető gyermekotthoni mindennapokban sok volt a siker is, az apró örömök és a szeretet állandó jelenléte. Amikor a fiúk végre átérték, hogy biztonságos, őket szerető helyen vannak, egyre gyakrabban nyíltak meg, és mélyült el kapcsolatuk az otthon vezetőjével, Farkas Erzsébettel.

A napló egyedülálló pedagógiai „kísérlet” dokumentuma, amely a csodával határos módon megmaradt az utókor számára. Különleges értéke maga a „kísérlet” láthatóvá tétele, ahogy a családi gyermekotthon nevelője, Farkas Erzsébet a Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesület által szervezett szemináriumok elméleti kurzusának eszmerendszerét, módszertanát saját elgondolásai szerint átültette a gyakorlatba.

Következzen néhány részlet, amely időrendben, bár kontextusából kiragadva, megpróbál egy kis ízelítőt adni a napló hangulatából. Írója művelt, intelligens, több nyelven

2 Az Országos Izraelita Patronázs Egyesület (a Magyar Királyi Állami Gyermekmenhely mellett) felügyeleti szerve és anyagi támogatója volt a gyermekotthonnak. 1937-től előtérbe került a Patronázs Egyesület részéről az az igény, hogy a menhelyi zsidó gyerekeket izraelita felekezethez tartozó család nevelje. A nagyobb, városi menhelyekről kikérték a zsidó gyerekeket, és pártfogók segítségével befogadó családokat toboroztak. A cél az volt, hogy a zsidótörvények okozta pesszimizmus és az egyre növekvő nyomorúság következtében szinte teljesen visszaszorult születések számát ellensúlyozva, a menhelyi gyerekeket megőrizték a felekezet kötelékében.

beszélő, kitűnő helyesírású, rendkívül színes és bátor egyéniség, ami, remélhetőleg, e rövid részletekből is kiderülhet az olvasó számára.

Hódos Mária

1938. október 10.

Reggel 4 órakor keltünk. Taxival mentünk ki a vonathoz, ami irtó nagy szenzáció volt. Öt órát utaztunk, Matyi élvezte, de folyton izgett-mozgott, összetaposta a padokat. Békéscsabadra átszálltunk, aztán már csak tizenkét perc utunk volt, és szerencsésen megérkeztünk Békésre.

Itt várt a Gyógyszerész úr, akivel besétáltunk a városon keresztül a „házunkba”. Bérelt lakás, egy nagy udvarban, ahol nem szabad a gyerekeknek rumlizni, pedig a gyerekek irtó vadak. Nagyon el vannak kanászodva. Menhelyi gyerekek, akik annak előtte is menhelyből voltak kiadva családokhoz.

Matyi rögtön otthon találta magát. Kipakolta a játékait – ami fokozta a népszerűségét.

Ma zsidó ünnep van³, a gyerekek nem mentek iskolába, így együtt találtam az egész bandát.⁴ Egyelőre csak hat gyerek van, Matyi a hetedik, de nemsokára jönnek a többiek is.

A lakás két szobából és konyhából áll. Az egyik szoba az ebédlő, itt alszom én, a másik szobában alszanak a gyerekek. Kicsi faágyaik vannak. A ruháik a szegen lógnak. A berendezés egyelőre még hiányos, csak a legszükségesebb holmik vannak meg. A szobák nincsenek padozva, földesek, de különben nagyok, világosak és szellősek.

Már ebéd közben kezdett hozzám hízelegni a hatéves Tibi. Ebéd után odajött, és édesen csacsogott, átölelt. Lassanként mind jött. Feri tízéves, tanyán nevelkedett gyerek, ő a legtartózkodóbb. Ferit a nevelőszülei eddig katolikus hitben nevelték. Nemrég tudta csak meg, hogy zsidó, persze kétségbeesetten tiltakozott. Mikor először ment a zsidó templomba, levetette a sapkáját, keresztet vetett, és elkezdett kiabálni: „Én úgysem leszek zsidó, ha nagy leszek! Nem is igaz, hogy zsidó vagyok!” Nincs is körülmetélve. Törvénytelen gyerek, a szüleiről nem tud semmit. Viszont a nevelőanyját nagyon szereti, vágyik vissza hozzá.

Ebéd után elmentünk sétálni a ligetbe. Itt a srácok nagy hancúrozást rendeztek. Hagytam őket verekedni, bár nagyon kell rájuk vigyázni, mert nagyon vadak, durvák, nem nézik, hova ütnek. A liget felé menet a kis W. Tibi fogta az egyik kezemet. A másikkra váltott kuncsaftok voltak, össze is verekedtek, hogy ki menjen a kezemnél. Egy percre Feri is megfogta a kezemet, de aztán észrevette magát, és elengedte. Este a Gyógyszerész úr imádkozott velük, és tanítja őket angolra, pár szót már tudnak.

Bemutatom a társaság többi tagját is. W. Tibinek van egy bátyja, Ervin, aki úgy védi a kicsit, hogy az már szinte gyanús, kissé alattomosnak látszik. Ő is

3 1938-ban október 10-ére esett Jom Kipur, ami a vallásos zsidók legfontosabb ünnepe, az engesztelés és a bűnbánat napja, egynapos böjttel.

4 Harmadik hete üzemel az otthon.

rögtön hozzám dörgölődött. Mind a két W. gyerek folyton árulkodik. Még egy testvérpár van, a K. Gyuri és Sanyi. Sanyi másodikos, hosszú, vékony gyerek, csendes és szófogadó, úgy látszik, kötelességtudó is. Gyuri sokkal élénkebb, ő első osztályos. Erős, értelmes fiú, és nagyon tud verekedni. Sanyi csak akkor verekszik, ha bántják, viszont cifrán káromkodik. Itt van végül a kis J. Tibor. Első elemista. Nagyon kedves, készséges kis kölyök, de tanulni nem szeret. Mikor először megsimogattam a fejét, nagyon boldog volt. Apró kis fogaival édesen vigyorgott. Erős, zömök kis kölyök, minden szolgálatra kapható, de szörnyen verekedős. Ő is falun nevelkedett, mint a W. gyerekek, akik öt évig Nagykátán voltak, ahol nagyon szerették őket. Fáj a szívük a nagykátai nevelőszülőkért. Ha levelet kapnak tőlük, bögnek.

Este, amikor lefekvésre került a sor, Matyinak nem tetszett, hogy én külön szobában fogok aludni. Zsuzsa, a szolgáló alszik bent a gyerekhálóban. Ő egy tizennégy éves kislány, aki mindent elvégez nálunk. Tud a gyerekek nyelvén beszélni, ami azt jelenti, hogy jól leszidja, sőt fakanállal meg is rakja őket.

A Jóni (két Tibor van, hát őt csak így hívják) meg Gyurka híres ágyba pisilők, vagy mint itt hívják őket, „a húgyosok”. Különösen Feri nem állhatja őket.

1938. október 11.

Ünnep van, ma sem mentek a gyerekek iskolába. Játsoztak, és átvettem velük a leckét. Egyikük sem tudja rendesen az anyagot. A két K. gyerek tud a legtöb-
bet, a stréber W. Ervin is valamit. A kis W. Tibor igyekszik, szorgalmas, de nem tud olvasni. Mindannyian késve kezdték az idej tanévet, most meg az ünnepek miatt nem tudnak haladni a többiekkel. Feri, dacára, hogy tízéves és harmadikos, úgyszólván a nevét sem tudja leírni. Az édes kis buta Jónika pedig még véletlenül sem ismeri fel a betűket.

A Gyógyszerész úr minden reggel és délben, néha este is lejön hozzájuk. A gyerekek mind neki szaladnak újságokkal, panaszokkal. Ő látja el azoknak a baját is, akik napközben rosszfát tettek a tűzre. Egy igazi apa gondosságával és szeretetével jár el.

Délután megint kimentünk a ligetbe, ami a Körös-parton van, egy kisebb füzes erdő, ahol jókat játszanak és verekszenek. Pillanatok alatt a legnagyobb gyűlölettel ütik és szidják egymást. Feri a legerősebb, így bíraskodni is akar. Ervin örökké morog azon, hogy amit ő kap, az mindig kisebb és kevesebb, mint a többié, és rettenetesen káromkodik. Feri is káromkodik, de úgy, mint a tanyán szoktak, Ervin pedig úgy, ahogy Angyalföldön. Matyi nagyon élvezi a gorombaságokat. Itt nem tilthatom meg, de hogy a többi is leszokjon róla, ahhoz sok időre lesz szükség.

Matyi egészen beleolvad a társaságba. Sokszor elfelejtem, hogy a saját gyere-
kem. Együtt alszik, eszik, játszik, verekszik, gorombáskodik a többiekkel, ő is egy gyerek a sok közül. Bár sokszor akarja éreztetni a többiekkel, hogy különb. Nekem pedig fokozottabban kell vigyáznom, hogy Matyival ne tegyek kivételt, mert a többiek nagyon érzékenyen vigyáznak erre.

1938. október 15.

Janika délelőtt másfél órát ült az ölemben, míg teleírta nagy keservesen a palatábla két oldalát. Nehéz lesz beverni a buksijába az ábécét. Amikor tele volt írva a palatábla, rettenetesen boldog volt.

Tegnap és ma a csendőrök felénk jártak, beszéltek, hogy sok a panasz a gyerekekre. Rendetlenkednek, hangosak, állítólag bemennek a boltokba és lopkodnak. Megmagyaráztam ma a csendőrtisztnek, hogy ezek sem rosszabbak, mint a többi fiú, legfeljebb az feltűnőbb rajtuk, hogy egyszerre hét lárma jön ki a kapuból, máshonnan csak egy-kettő. Ezeknek a gyerekeknek hónapok kellene, míg összeszoknak és megszeliődülnek. Mert ők az ország minden tájáról jött, elhagyott kis csemeték.

Két gyerekkal írtam levelet az írógépen. Az egy szenzáció! Ervin a néniének írt Pestre. Előbb lediktálta a sablont, aztán kért, hogy hagyjam őt írni. Elkezdte pöcögtetni, hogy „rosszul”. Mondom neki, hogy csak nyugodtan diktálja be úgy, mintha ő írná egyedül. Azt diktálta, hogy „rosszul érezzük itt magunkat, mert visszavágyunk Kátára”. Feri is hallgatta, és elkezdte nekem magyarázni: „Ha az ember valahol öt évig van, akkor mindig visszavágyik oda.” Mondom neki, hogy elhiszem én azt, hogy jó helye van itt. Feri is hangosan gondolkodik, afféle paraszt módon. Azt motyogta: „Meg akartam én innét szökni, de nem akartam, hogy nekik ott kellemetlenségük legyen.” Aztán megkérdezte: „Mióta nem voltam én rossz?” Mondom, hogy fél órája. Evvel meg is volt elégedve.

Reggel Matyit megpofoztam, mert író rondákat mondott. Mikor ketten voltunk, szóltam neki, hogy ezt nem tűröm tőle. Kért, hogy adjak neki gorombáskodási fél órát, akkor ő napközben nem fog gorombáskodni. Belementem, két részletben, este és reggel negyedóra. Sok reményem nincs ehhez a módszerhez.

Ma kellett volna lesikálnom a társaságot, de el kellett mennem a templomba, esti prédikációra, ahol megismerkedtem a községbeli vezető zsidó hölgyekkel. Így a sikálás reggelre maradt. Nagyon nehéz őket tisztába rakni, mert a legtöbbször nincs még váltó fehérenűje sem. Nekem feltétlen szándékom, ha egy kicsit megszeliődültek, nagyon vallásos szellemben nevelni. Ez egyébként a Gyógyszerész úr elgondolása is. Vallásos alatt nem csak a szertartásokat értem, hanem a komoly, mély hitet.

1938. október 16.

Kedves Kata néni!

Mellékelem a heti jelentést. De azt hiszem, hogy Matyi története evvel le is záródott, mert Matyi feloldódott a tömegben. Aránylag keveset szerepel a naplóban, mert a legkevésbé baj van vele. Viszont határozottan szemtelenebb lett. Valahogy az a benyomásom, hogy az egyéni felelősségérzete is egy kicsit feloldódott a tömegben. Nem olyan érzékeny avval szemben, hogy szeretem-e vagy sem. Nyugodtan kanászkodik, még ha nyakom verem érte is.

Valószínűleg érdekli Kata nénit az én életem is. Egészen egyszerű és történet nélküli. Remélhetőleg az is marad. Reggel fél 6-kor kelek, és este 9-10-ig nincs megállás.

Még rövid is a nap, de nem vagyok fáradt, jól bírom. A gazdálkodás jól megy. Sokkal többet értek a főzéshez, mint amennyit gondolni mertem volna. Meg vagyok győződve, hogy a srácok rövid időn belül a kezemben lesznek. Van itt olyan eset, amelyet mint pedagógusnak gyönyörűség volna rendbe hozni, de nincs arra idő, mert ennyi gyerek között a többinek kellene megsínyleni.

1938. november 2.

A tegnap érkezett nyalánkságokat közkinccsé teszem, mert minden étkezés után nyúznak érte a kölykök. Ma Tibi szinte követelte a csomagban érkezett fűgét. Magyarázom neki, hogy az nem köztulajdon, csak a csoki. A fűgét Matyinak küldte a nagymamája. Azt mondja Tibi: „De most mi is Erzszi néni fiai vagyunk és akkor nekünk is jár.” Hallatlanul kedvesen tud beszélni ez a kis kölyök.

Mosás volt, és nem volt ruhaszárító kötelünk. Amíg 20 percre elmentem vásárolni, kijött a tisztiorvos, és mindent kifogásolt: a tisztaságot, a berendezést, a klozetot, a gyerekeket. Éppen mosás volt, ami nem a legszebben mutatja meg a konyhát.

Tény az, hogy a lakás sok kívánnivalót hagy hátra. Maga a berendezés is primitív, a gyerekeknek nincs szekrényük, a falon lógnak a ruhák. Mindenképpen a legrosszabbkor jött a vizsgálat.

1938. november 13.

Tegnap estefelé csak a kicsik voltak itthon. Kukoricát hántottunk, egyszer csak megszólal Matyi: „Gyerekek, ma ki ellen leszünk?”

Délután vendégünk jött Békéscsabáról, az ottani Patronázsból, Gábor néni.

Hozott bélyegeket és bélyeggyűjtő lapokat. Összeraktuk Matyi bélyegállományával, és lefektettük a kollektív bélyeggyűjtés alapjait. Segítettek szortírozni, ami jó lesz, alkalom nyílik érdeklődésre, különösen földrajzi alapon.

Gyógyszerész kérdezte a fiúkat, mik akarnak lenni. Józsi orvos, „hogy engem is Gyógyszerész bácsinak hívjanak, és ketten leszünk Gyógyszerész bácsik”. Tibi és Ervin géplakatos, a régi nevelőapjuk után, Feri kovács, Gyurka vonatvezető, Sanyi nem nyilatkozott. Matyi elektromos ember. Kérdi a Gyógyszerész úr, hogy az mi, mire Matyi: hát úgy, mint apám, az Elektromos Műveknél leszek pénzbeszedő.

1938. november 28.

Bandi disznóságokat beszélt. Csúnyán néztem rá. Azt mondja: „Erzsike néni, csak két disznóságot engedjen, akkor estig nem fogok többet.” Megengedtem. Én nem mondom, hogy estig nem volt több, de mérsékelten. Persze a másik négy is kért két disznóságot. Ők is megkapták, mert nálunk kivétel nincs.

1938. november 30.

Kedves Kata néni!

Nagy örömmel vettem levelét, ami egyáltalán nem lesújtó, hanem olyan „Kata néni”. Annál is inkább nagyon örültem a levélnek, mert arra gondoltam – ne tessék haragudni érte –, hogy Kata néni unja ezt az egész históriát.

A gyerekek körülálltak, mikor Kata néni levele jött, és nyaggattak, hogy mit írt.

Mondtam nekik, hogy én Kata néninek megírom az összes viselt dolgaikat. Ervin nagyon szégyenlősen nézett rám. Ferinek nem tetszett sehogy sem. Gyurka nagyon örült neki, a többi pedig feszengett.

Nagy örömmel jelentem Kata néninek, a helyzet nagyon megjavult. Ebben nagy része van annak, hogy az új szolgáló egy velem egyidős asszony, a Bözsi. Másrészt pedig lassan-lassan sikerül megtalálni az utat a gyerekekhez. Mondhatom, hogy ma már mindegyik a kezemben van. Amióta Bözsi itt van, a főzőkanál nyugalomba vonult. Nem mondom, hogy egy-egy nyakleves nem csúszik el, de általában nincsen szükség rá. Bözsi komolyan, rendesen, szépen beszél velük, nem hecceli egymás ellen őket, és ami fő, rendesen elvégzi a dolgát, gyakran ő főz is meg, ami által nekem jut több időm, hogy velük foglalkozzak. Már külsőleg is sokkal rendesebben néz ki minden: a lakás, a gyerekek. Különösen az apró népség az, akivel helyben vagyok. Jót mosolyogtam azon, hogy Kata néni azt képzei, hogy mostohaanyjuk vagyok (inklusive Mátyás). Édes gyerekeim ők mindnyájan, és ezt érzik is. Matyi joggal tehetne nekem szemrehányást, mert őt sem érzem edesebb gyermekemnek. Miután neki mégiscsak kell engedményt adni, kineveztem őt főgyerekemnek. Ma az utcán mentünk és mondom neki, hogy gyere már főgyerekem. Azt mondja nekem: „Ne mondd azt nekem az utcán, hogy főgyerekem!” Miért nem, hát azt mondom, hogy algyerekem? „Nem, mondd azt, hogy kisfiam, nem muszáj azt mindenkinek tudni, hogy van más gyereked is.”

1938. december 10.

Elmentem egy helyre, ahol papucsokat horgolnak. Szeretném, ha a gyerekek horgolnának.

70 fillért kapnának egy pár meghorgolásáért. Ha csak egy párat készítenének egy héten, akkor is lenne legalább egy pár fillérjük, amiből a rendkívüli kiadásokat (füzet, toll stb.), esetleg rendesebb ruhát fedezhetnek. A fiúk benne lennének. Feri kijelentette, szigorúan külön számlára hajlandó dolgozni. Nekem jó segítség lenne ez a munka a nevelésben. Egyrészt megbecsülnék a munkát, másrészt jobban megbecsülnék a használati tárgyakat, mert az ő pénzükből csináltatnánk meg.

Ma kapták a gyerekek a téli ruhát. Bözsi ment el érte a Városházára Sanyival és Ferivel. Felpробálták este az új ruhát. Szörnyen néznek ki benne. Mindegyiken van igazítanivaló, de borzalmas csúnya, rosszul szabott ruhák. A Józsika szegény kis csapott vállain úgy áll az a kabát, mintha vasvillával öntötték volna rá. Kis leventesapkát is kaptak hozzá. Azért viszont Matyinak fáj a szíve, hogy ő nem kapott, mert az meg jól áll mindegyiknek.

Ma délelőtt megjelent két csendőr nálunk. Megnézték a lakást. Kikérdezték a gyerekeket: hogy hívják, mi akar lenni, mit esznek, hogy érzik itt magukat.

A csendőrök nagyon csodálkoztak, hogy igen jókedvűek a fiúk. Aztán megkérdeztem, hogy mi járatban vannak itt. Megnézni, hogy tisztán vannak-e tartva a gyerekek – mondták. Éppen libát kopasztottam, ami valószínűleg nagyon csiklandozta az orrukát. Az iránt is érdeklődtek, hogy ki fizet a gyerekekért. Érthetetlen, hogy mi közük ehhez.

1939. január 5.

Kedves Kata néni!

A főbírói ügyben még sok változás nincs. A csabai menhely igazgatója pedig hivatalosan értesített minket, hogy megkeresésünket átadta a felettes hatóságnak, ami a minisztérium. Közben kint volt a tisztiorvos, aki az üzenetet hozta a főbírótól. Megint mondta Gyógyszerész úrnak, hogy ha akármire kerül sor, ő letagadja a küldetését, és mindent letagad. Ez alkalommal kifogásolta a héber ábécét a falon és a kóser kosztot. „Mert nem akarnak a zsidók asszimilálódni.” Szóval ezek a jelentések nem biztatók ránk nézve.

Bár érzelmileg még nem intéztem el magamban, hogy az otthon feloszlik, értelmileg mégis tudomásul kell vennem.

1939. január 6.

Matyival ketten voltunk odahaza. Kértem tőle, tudja-e, hogy most nehéz idők jönnek ránk? „Tudom, a zsidókérdés miatt.” Úgy van, nem is tudom, mit fogunk csinálni. „Legjobb volna elmenni olyan országba, ahol nem üldözik a zsidókat.”

De az nem olyan könnyű ügy. „Ha már tanulunk angolul, akkor menjünk Angolországba.” Hát, tényleg az az egyetlen hely, ahová elmehetnénk, de csak cselédnek. Matyi ezen csendesesen nevetett.

1939. január 21.

Gyógyszerész úr kapott ma egy idézést kihágás ügyben. A tisztiorvos tette ellenünk a feljelentést, még nem tudjuk, miért. Baán kisasszonynak említettem, aki azt kérdi, hogy vajon nem azért, mert én angol tanfolyamot tartok az otthonban.

Ha nem is azért, de érdekes, hogy milyen pontosan vannak informálva minden ténykedésünkről.

1939. március 19.

Délben a gyerekek arról beszélgettek, hogy az utcán egy csapat gyerek zsidózott. Erre kisütötték, hogy nem jó zsidónak lenni. Matyi azt mondja nekem: „Én nem keresztelkednék ki semmi pénzért, ha már zsidónak születtem, maradjak is zsidó.” Cigus mesélte, az apja ki akarta őt keresztelni, hogy könnyebben megéljen. Nagy Bandi anyja arra számított, ha 7 éves lesz, akkor vele együtt áttér. Valószínűleg ezért nem metéltette körül a gyereket.

Matyi éjjel-nappal szidja azt, aki a kóserságot kitalálta. Tegnap dugtam neki egy kis szalonnát, amiért nagyon boldog volt, de kolbászra áhítozik, amivel nem szolgálhattam.

1939. május 9.

Nagy Tibi odasúgta, hogy szeretne nekem valamit mondani, de fél, hogy ha Bözsi néni megtudja, akkor kikap. Nagy nehezen elmesélte, hogy mikor én Pesten voltam, Bözsi azt kérdezte tőlük, ki szereti őt, és mind jelentkezett. Aztán azt kérdezte, ki szereti Erzszi nénit, mire csak nagy Tibi, a két K. és Józsi szólt. Józsi sírt is, nagy Tibi pedig – állítólag – azt mondta, sokkal jobban szereti az Erzszi nénit, mert ő sokkal többet vesződik velük. Bözsi erre azt mondta, hogy ha meg meri nekem mondani, akkor úgy elveri, hogy vége lesz. Nagyon kért Tibi, hogy el ne áruljam. Valószínűleg ezek a kérdések alapozták meg azt a hidegséget, amivel engem akkor fogadtak.

Sanyi derekasan dolgozik a kertben, mondom neki, hogy belőled ügyes mes-terember és földművelő is lehet. De ő csakis bohóc akar lenni. Ki fogja festeni az arcát, álarcot fog felvenni és tarka ruhában fog ugrálni a közönség előtt, azok meg úgy fognak röhögni, hogy majd megpukkadnak. Ez Sanyi régi kedvenc ötlete, rendszeresen mulattatja is a srácokat.

Józsina ma van a születésnapja. Vettem a piacon cseresznyét mutatóba (össze- sen 15 szemet), abból hármat kapott a születésnapos Józsi. Ő persze nagyon meg volt hatva, eddig sohasem volt megünnepelve a születésnapja.

1939. május 22.

A Patronázs felkért, írjunk beszámolót az együtt eltöltött nyolc hónapról. Gyógyszerész úr bele akarta írni, hogy nincs megelégedve a gyerekek előrehala- dásával, azt hiszi, bennünk van a hiba, mert sokkal többet lehetne kihozni belőlük. Prima a gyerekanyag, csak ki kell aknázni. Ő persze nem látja a küzdelmemet a napi leckével, közben a sok háztartási és varrási munka (például, amikor 25–30 gombot kell fölvarnom). Persze mindegyik szívesen tanul, ha ott ülök mellet- te, de addig a többi meglóg. Nem tud belenyugodni Gyógyszerész úr, hogy nincsenek még fényes eredmények, „hiszen már 8 hónapja vagyunk együtt”. A beszámolóba nem engedtem belevenni azt, hogy magunkat hibáztatjuk. Az kel- lene még a Patronázsnak! Mikor a nagyok tanulásáról volt szó, bele akartam venni, hogy a tanítójuk nem tanítja, nem szoktatja kötelességre őket (igaz, 77-en vannak egy osztályban). Ezt meg ő nem engedte belevenni, nehogy a tanító fülébe jusson.

1939. június 17.

Gyógyszerész úrral mindennap van vitánk. Az utcára nem engedem ki őket egyedül játszani, pláne a Körös-partra. Az udvaron közönséges fekete föld van, ők arra vizet szoktak húzni, és abban lucskolnak. Igaz, piszkosak, sárosak lesz- nek, de hát valamit csak kell nekik is játszani. A sár nagyon nekik való! Persze

kétszer-háromszor küldöm vissza őket, amíg egyszer rendesre mosdanak. Azt mondja Gyógyszerész úr, játsszanak az asztalnál. Hogy lehetne 10 eleven fiút egész nap az asztalnál tartani? Kérem Gyógyszerész urat, hozasson egy kocsi homokot, és abban nem lesznek koszosak. Az pénzbe kerül, más szegény gyerekeknek sem hozatnak homokot – válaszolja. Az a bajunk, hogy a pénzünk szegényemberes, de az igények úriak.

1939. június 21.

Kedves Kata néni!

Nagyon fáj a szívem, mert tudom, hogy ilyen testhez álló munkát többet nem találok, de ilyen kemény fizikai és szellemi munka mellett, ilyen nagy felelősség mellett én nem vállalhatok ilyen piszkos harcokat. Ha az én munkámba mindenki beleszólhat – Gyógyszerész úr megadja a módját –, akkor nincs értelme, hogy folytassam és vállaljam azt a nagy felelősséget. Ezt a munkát havi 20 pengőért csak hittel és lelkesedéssel lehet végezni. A hitem és a lelkesedésem pedig kimúlt. Háromnegyed év óta, most veszem észre, hogy minden kulturális és társas igénytől tökéletesen el vagyok zárva.

1939. július 25.

Vasárnap hat gyerek kint volt a tanyán, Cigust nem engedtem ki, mert vendégek voltak, és féltém, hogy bemond valamit. Otthon egész nap verekedett és disznólkodott. Félrehívtam Cigust, és mondom neki, hogy mikor Matyi kicsi volt és rosszkodott, akkor az ölembe ültettem, megsimogattam, és megkérdeztem, hogy miért fáj a szíve. Akkor ő megmondta, és már nem is fáj a szíve, és nem kellett rossznak lennie. Te is a kisfiam vagy, téged is megsimogatlak, és te is mondd meg, hogy miért haragszol anyukádra, aki pedig nagyon jó anyuka. Cigus minden ellenkezés nélkül odaült az ölembe, átölelt: „azért haragszom, mert nem küldte el a csomagban a kis dobot és a kis ostort”. Mondom, ezért nem kell haragudni, mert anyuka azt írta, ha majd jön a filléres vonat, akkor személyesen fogja lehozni. „De az mikor jön, meg miért nem jön anyuka a másik vonattal?” Azért, mert a másik vonatnak az útiköltsége 17 pengő, és a te apukád talán két hét alatt keres a gyárban annyit, de abból lakásra meg kosztra kell költeni, és nem tud anyuka olyan rengeteg pénzt megtakarítani. Ha jönne filléres vonat, akkor csak 4-5 pengő, annyi pénzt anyuka akárhonnan is szerezne, és futna hozzád. Aztán elkezdett mesélni az anyjáról és apjáról és persze kiderült, mennyire szereti az anyját. Aztán megírtuk a levelet anyjának, olyan igazi kis Cigus-féle levelet. Azóta Cigus nyugodt, naponta még 10 gorombaságot sem mond, alig verekszik.

1939. szeptember 30.

Jom Kipur előtt való este elmentem velük a templomba, és felülről néztem őket: Matyi sürgősen elaludt, alig tudták felébreszteni. Cigus és Józsi verekedtek, egyik-másik kiszaladgált a padból, kimentek pisilni, amúgy csöndesek voltak.

Gyógyszerész úr eljött értünk, és családi karavánként értünk haza, meleg családi hangulatban.

Lakásunk nincs. Hetek óta keresgélünk mindnyájan, már a srácok is bekapcsolódtak, lelkesen figyelik a kiírásokat, érdeklődnek mindenfelé, de hiába. Most már lehetetlen lesz lakást találni, mert három napja folyton jönnek a katonák. Körülbelül 2 ezred van már itt, és ezeket szállásolják el minden üres zugba. Gyógyszerész úr ötlete, hogy valahonnan kerít kölcsönpénzt és vesz egy házat. De legjobban építkezni szeretnénk tavasszal a tanyára.

600–700 pengőből kijönne ott az építkezés, és megvolna minden kényelmünk, még fürdőszoba is lehetne. A srácok mind benne volnának. Iskola 400–500 méterre van a tanyától.

Holnapra, október elsejére szól a felmondásunk, és sehol semmi lakás.

1939. november 8. szerda

(...) Mert Baán kisasszonyoknak, Varsányiknak és hasonló hivatalos személyeknek nem lehet azt megmagyarázni, hogy idővel majd megnyugszik a gyerek, és ha a környezetétől nem hallja, ő is elhagyja a káromkodást. Nekik elég, ha meghallják egyszer, és már kész a nagy ítélet, hogy én tanítom őket a káromkodásokra. A srácoknak nem lehet engedményt tenni, mert a napi öt csúnya nem vált be, attól ők még nyugodtan gorombáskodtak tovább, egész nap, persze nekem nem muszáj mindent meghallani. De ha már meg kell hallani, akkor letérdeltetem. Énnekem nem meggyőződés, hogy másképp ezen nem lehetne segíteni, de nincs rá idő és mód, és ezért kell erőszakos utakat használni. Sokszor mondom nekik, ha ti nekem többet segítenétek, akkor én hamarabb végeznék a munkákkal, és több időm volna hozzátok. Akkor ők igyekeznek segíteni, és némelykor sikerül is egy kis plusz időt számukra szerezni. Különösen Feri igyekszik. Este, ha korán fekszenek le, akkor egy fél órát mesélek vagy felolvasok. Ennek meg Sanyi örül a legjobban, mert az ő ágyán szoktam ülni. Sokszor sugárzik róluk a melegség, amint körülvesznek, és akkor érzem, hogy hiába gáncsolnak, kritizálnak, kifogásolnak az otthon körül sok mindent, mégis a lehető legjobban csinálom. Együtt van a család. Egy évvel ezelőtt nem hittem volna, hogy avval a kis vad csordával eljutok idáig. Ez a melegség ad nekem erőt ahhoz a hónapok óta tartó, állati munkához, ahol reggeltől estig nincs egy pillanat megállásom, ahol rendszerint 2-3 ember munkáját végzem el. De elvégzem. Minden emberemnek megvan a tisztességes étele, tiszta, foltozott ruhája, és még, ha ritkán is, de játszom, beszélgetek és tanulok velük.

1940. január 17.

Fürdés után a srácok 20–20 körmét vágom. Gyuri nem akarja megengedni, ő maga vágja, de a jobb kezéről nem tudta levágni, azt (mint mindig) nagy félve megengedte nekem. Gyuri már két hete pályázik a huszárjára, amit még az őszön „elutaztattam”. Persze már rég felfedezte, hogy a huszár, az én szekrényembe utazott, de szegénykém eddig nem tudta elérni, hogy egymás után 3 napig ne

pisiljen be. Múltkor már volt két napja, kérte a huszárt mondtam, hogy másnap reggel megkapja, ha száraz lesz, hát már addigra bepisilt. Ma végre megkapta. Olyan boldog volt a huszárával, hogy körültáncolta vele a szobát.

Gyógyszerész úrral van egy vitám már napok óta. Mostanában gyakran lejön korán reggel, és azt kívánja, hogy a srácok reggel derékig mosakodjanak. Este köteles mindenki derékig meleg vízben megmosdani a felügyeletem mellett. Este a hálószoba meleg, és meleg vizet is tudok készíteni, és tisztán kerülnek az ágyba. Reggel csak arcot, kezet kell mosni, mert legalább 3 órai tüzelés kell, hogy egy kissé bemelegedjen a szoba. A reggeli mosakodást derékig, tavasszal lehet elkezdeni, de nem a legcsikorgóbb télben. Nem akarom, hogy átfázva induljanak neki a több mint egy kilométeres útnak. Reggel sokszor -25 fok hideg van.

1940. február 16.

Hamarosan háború lesz, nem fogunk cselédet kapni, akkor aztán mi magunk fogunk elvégezni minden munkát, és jobb, ha már most beletanulunk – erről beszélgettünk a srácokkal.

A szerdai hatalmas havat mind a fiúk takarították el, vizet hoztak versenyezve kék pontért.

A kék pontok ellensúlyozzák a – csekély számú – fekete pontot. Kérdezték, mit fog kapni, akinek a legtöbb kék pontja lesz. Valószínűleg a Gyógyszerész bácsi által hozott dobozokat. Úgy látszik, az ellenérték megfelel, de úgy érzem, nemcsak az ellenérték kedvéért keresik a kék pontokat, hanem l'art pour l'art is.

Estére már minden srác köhögött. Kijött Baán doktor, és már a gyógyszert is hozta magával.

A hálóban hideg van, a kályha fával egyáltalán nem fűlik, szemet pedig nem lehet kapni Békésen már hetek óta. Tegnap hozattam egy mázsa fát, de nem tudják, mikor tudnak megint szállítani. Mindezek tetejébe tíz napig szénzünet lesz az iskolában, akkor aztán itt ugrál az egész banda, mind a nyakamon, az egyetlen szobában. Kint szörnyű hideg van, a hálószobát már nem tudjuk fűteni, a betegek is itt fekszenek. Hát még, ha majd fát sem kapunk!

1940. május 7.

Nehéz idők szakadtak ránk megint. A házat nem írták át, újra lakást kell keresni. Ez ideig nem sikerült, még megközelítően elfogadható házat sem találni. De a lakásügyön kívül újabb baj van. 1938 decemberében a menhelyigazgató erélyes kézzel véget vetett az itteni főbíró üldözésének, akinek szemet szúrt az otthon, és „nem tűrte a zsidó kölyköket a járása területén”. Most, ennek folytatásaképpen, valószínűleg valami telepfelügyelői gyűlés keretében tárgyalták a Goldberger gyermekotthon ügyét. Méghozzá a másfél évvel ezelőtti akták (orvosi vizsgálatok) alapján, valamint a régi háziasszonyunk vallomása alapján. Ő egy szenilis vénasszony, aki haragszik ránk, mert tavaly, mikor lakást kerestünk, többször

üzent nekünk, hogy kiadná a lakást szívesen, mert ő nagyon szeret bennünket. Most viszont azt mondta, hogy túrhetetlen rossz kölykök, akiket nem szabad együtt tartani. A gyűlés egyhangú szavazással elfogadta, hogy fel kell oszlatni az otthont. Egyedül Baán kisasszony védett bennünket, de őt erősen lehurrogták, sőt megfenyegették, hogy majd ő is megy a zsidó gyerekek után. Meg szégyellje magát, hogy védi a zsidókat. Hangoztatták, hogy nem túrnek zsidó Palesztinát itt az Alföldön. Szóvá tette a gyűlés, hogy Gyógyszerész úr azért vesz házat, mert ki akarja játszani a zsidótörvényt, azért takarózik a lelencgyerekekkel. A másodikosok pár napja mindig avval jönnek haza, hogy az a bűdös tangász⁵ mindig zsidózik. Ha ők tesznek valamit, mindjárt megveri őket, de ha más csinál sokkal nagyobb, azokat nem bántja.

1940. május 19.

Délután mentünk anyák napjára az iskolába, ott rendezték a harmadik és negyedik osztályét. Feri is szavalt. A tanító tartott egy rém ostoba beszédet. Azt fejtegette, hogy milyen jó egy édesanya, és akinek nincs édesanyja, abból sohasem lehet rendes ember, annak sohasem lehet szíve. Az összes srácaink ott voltak, de Ferit és Józsit legszívesebben eldugtam volna.

Feriéket küldtem a piacra. Gida bement egy csomó üzletbe, összevásárolt 20 kg sót, hogy bebiztosítsuk magunkat. Amit lehet, beszerzünk, bekészítünk, hogy ne legyünk élelem nélkül az esetleges nehezebb időkben. 2 mázsa búzát akartunk öröltetni – saját termést, de a kereskedőm, akinél be van raktározva, nem tudott adni egyelőre.

1940. július 15.

Kedves Kata néni!

Elkeseredett vitáim vannak Gyógyszerész úrral: vasárnap, amikor kijött a tanyára, elővette a gyerekeket héberezeni. Ezentúl, reggel és este imádkozniuk kell 6-7 imakönyvi oldal hébert. Nékem nem szólt, csak kérdőre vont, mikor látta az elmaradást. Akkor mondtam neki, hogy ennek semmi értelme sincs, ne terheljük a gyerekeket ilyesmivel. Ő hajthatatlan maradt, és büntetésekkel, verésekkel kényszerítette a gyerekeket a héberezésre. Tőlem rossz néven vette, de nem vállaltam a porkoláb szerepét. Ha elvileg és pedagógiailag helyeselném is a dolgot, akkor sem volna időm napi 2-3 órás héberezésre. A szolgálónk, Erzsi nagyon igyekszik, rendes lány, de ha négy keze volna, akkor sem tudná ellátni egyedül a háztartást. Itt kint a tanyán sokkal több a dolog, mint bent. 90 darab jószágunk van. Az étkezéshez szükséges dolgokat nem a piacról hozzuk, hanem nagyobb részt magunk szedjük meg (zöldborsó, meggy, zöldbab stb.). A kenyérsütés is gond, mert kicsi a kemence, és 6 naponként kell sütni. Minden ízem tiltakozik az ellen, hogy héberolvasással gyötörjem a fiúkat jól megérdemelt szünidejük alatt. Ha Gyógyszerész úr vallásos lenne, ha a rituálé jelentene számára valamit, talán áldoznék

5 tanító

a szeszélyének. De neki a rituálé az otthonról hozott szép emlékeket jelenti, mást nem. Ez az újabb „vallásos” hullám alighanem a rabbitól indul ki, aki bejár hozzá a patikába és ellátja „nevelési tanácsokkal”. Az ő indoka: majdnem két éve együtt vagyunk, és nem haladtunk semmit, még imádkozni sem tudnak a fiúk. Persze tiltakoztam: lehet, hogy olyan dolgokat nem tudnak, amikkel reprezentálni lehet, de nekem sokkal többet jelent, hogy emberségben, jellemben, intelligenciában gyarapodtak. Kétségkívül becsületes Gyógyszerész úr elgondolása is, miszerint „nem tudhatjuk, meddig lehetünk együtt, tehát adjunk meg a fiúknak mindent, ami csak tőlünk kitelik”. De figyelembe kell vennünk a fiúk teherbíró képességét is.

1940. október 5.

A Patronázs elküldte a gyulai menhely igazgatójának levélmásolatát, ami-
ben kereken megírják, hogy fel akarják oszlatni az otthont. Külső körülmények
miatt. Most az otthonban csak 5 gyerek van, így elveszti a családi otthon jel-
legét, mert új gyerekek odaulálásáról szó sem lehet. Írtunk egy beadványt a
Belügyminisztériumba, és dr. Hepp Baján Ernő miniszteri tanácsosnak, az osztály vezetőjének. Ha lenne is eredménye a beadványnak, akkor más bajok végzik ki az otthont. Ugyanis Gyógyszerész urat kezdik ki a hatóságok személyében is meg a patikán keresztül is.

(...)

Esténként kukoricát morzsolunk, ők kérik, mert közben megy a дума. Ha hideg nap van, Erzsi begyűjt a kemencébe, odaülünk a bubus mellé, és úgy morzsolunk. A дума leginkább a zsidókérdés körül mozog. Beszélgetés közben elmondtam nekik, milyen veszély fenyegeti az otthont, egyrészt a patika eladásával kapcsolatban, másrészt a felosztatás miatt. Matyi és Gida tudtak a dologról, Feri nagyon elszomorodott: „én már nem tudnék más helyen megszokni”. Cigus ír akkor az anyjának, hogy vegye ki a menhelyből, mert ő máshová nem megy. Józsi elaludt, és nem szólt hozzá a dologhoz. Mondtam a srácoknak, hogy erről a dologról és minden zsidó dologról csak egymás között beszélhetünk. Ezt ők nagyon megértették. Szegény kis kölykeim! Nagyon nehéz az ő életük, és ki tudja, hogy mi vár még rájuk.

1940. november 6.

Hétfőn Gyógyszerész úr elment Marschall főbíróhoz. Ott feküdt a miniszterium felhívása véleményadásra. Ő kereken kijelentette, hogy nem tűri meg az otthont, mert van Békésen elég zsidó, még sok is. Sem a hivatalnak, sem a községnek nincs szüksége több zsidóra. Ezek után nem kétséges a kérvényünk sorsa.

A srácokra nagyon hat ez az újabb antiszemita hullám. Az utcán lezsidózzák és megverik őket, az iskolában is zsidóznak. Gidának a legnehezebb, ő egyetlen zsidó az osztályban, a tanítója meg nem törődik ezzel.

1940. december 25.

Nagyon félek a tüzelőhiánytól. A hálósobában csak szénnel lehet tüzelni. E héten még szereztünk valahonnan egy kis kovácsszenet drága pénzért, vacakot. Az ebédelőben a búbos kemencét szalmával fűtjük. Ilyen hideg időkben naponta kétszer kell befűteni, ami esetenként több mint egy óra munkát és szörnyű szemetet jelent. Főzéshez részben a tanyáról hozott rőzsét, részben kukoricacsutkát használunk, de ha nem akarom az egész délelőttöt a főzéssel és tüzeléssel eltölteni, akkor a faszénkályhán főzök meg. Ami gyors és jó – de nyáron, ugyanis a lakásban már kaptunk széngázmérgezést. Ha hoznak valahová szenet, rohannak a srácok szánkóval, kiskocsival, de rendszerint eltolják őket a nagyok.

1941. február 26.

Feri nagyon elkeseredetten jött haza leventéről, ahol most csak elméleti oktatás van. Bejött hozzájuk Hídvégi, Gida tanítója, aki leventeparancsnok, és előadást tartott arról, miért nem ajánlatos zsidónál vásárolni. Mert az csal, az elharácsolja a pénzt a szegény magyarok elől. Sorba kérdezett mindenkit, ki kinél vásárol. Feri azt mondta, hogy haza akar jönni. Biztattam, ha ilyen előfordul, nyugodtan álljon fel, és mondja meg, ő nem azért jön leventére, hogy itt zsidózást halljon, ami különben is tilos, mert a főhadnagy az év elején kijelentette, mindenféle politizálást szigorúan büntetni fog. Amennyire tudtam, vigasztaltam: nem fog ez már sokáig tartani, és megfizetnek majd az ilyen széltolóknak, mint a Hídvégi. Tibi kérdezte, vajon nem azért ad-e neki Hídvégi rosszabb jegyet és veri meg mindenért, mert zsidó. Nagyon is lehet – erősítettem meg –, de ő azért is mutassa meg, az egyetlen zsidó többet ér az osztályban, mint az ő derék keresztény gyerekei.

Nagy sakkcsatározások folynak. Cigány nagyszerű játékos. Minden lépést figyel, rögtön észrevesz minden veszélyt, nagyon jól kiszámít mindent. Direkt élvezet vele játszani. Tibi is elég jól játszik, ő hazardíroz itt is, néha egy kicsit csal.

Matyi, ha veszít, nem akar tovább játszani, de megértettem vele, hogy itt a fogások tanulása a fontos, nem a nyereség. Ferivel nem tud mozogni a bábukkal, pedig a lépéseket ismeri. Józsi a játékban is olyan gyámoltalan, mint az életben, pedig jól kibicel, csak a maga ügyét nem tudja pártfogolni.

1941. április 20., vasárnap

Csütörtök este utazott el Gyógyszerész úr, még délután küldött nekem egy cédulát, hogy a gyerekek okvetlenül menjenek el Széderre⁶, mert különben az otthon sírját ásom meg. Visszaírtam, hogy nem engedem el a gyerekeket, és nem vagyok hajlandó semmi raplis ötletnek eleget tenni. Nem csináljuk a

⁶ A Széder, Pészach estéjén, különleges rend szerinti vacsora a Hagada felolvasásával, amikor a zsidók az egyiptomi szolgaságból való szabadulásra emlékeznek.

gyerekekkel farizeus képpel ugyanazt, amit mások. Nem akarok, ha kívülről szélcsend van, mindig vele hadakozni. Arra vállalkoztam, hogy felnevelek egy pár proli gyereket, de arra nem, hogy az ő és társai szeszélyeit kiszolgáljam. Az pedig, hogy velem ásatja meg az otthon sírját, lehet egy hatásos lelkiismeret-takarítás, de terroreszköznek nem alkalmas. Hogy mennyire meggondolatlan és ostoba követelés volt ez a Széder-este, úgy a rabbi, mint Gyógyszerész úr részéről, mutatja az is, hogy április hatodika óta légvédelmi sötétítés van. Az utcák teljesen sötétek, az ablakok gondosan le vannak függönyözve. Ők el tudták képzelni, hogy én engedjem a sötét utcán ezeket a kis gyerekeket egyedül hazajönni?

Otthon szédereztünk. Vacsorára kakaót és macesztortát csináltam, gyertyát gyújtottam és a kölykeim áhítatosan zabáltak. Vacsora után elővettük a Hagadát⁷ és elkezdtünk olvasni, mégpedig magyarul, és sorban, versengve olvasták. Amit nem értettek, elmagyaráztam, elmeséltem, befejezéséért énekeltünk is. Nagyon élvezték.

1941. június 2.

Esténként palira fognak dumálni. Szombat és vasárnap este gyertyát gyújtottam savuot⁸ tiszteletére az ő szobájukban. Követelték, addig ott üljek, amíg elhamvad a gyertya. „Amíg a gyertya ég, addig együtt kell lenni a családnak” – mondták.

Ferkónak megmagyaráztam a bár micvóság⁹ jelentőségét: már ő is zsidó férfinak számít és lehetőleg a vallás parancsait meg kell tartania.

(...)

Egész héten nagy esők voltak és nagy a sár. Szerdán, bokán felül ért a víz az udvarban. Persze a derék férfiak gázoltak benne, sőt Mátyás úr bele is fürdött, a többiek meg utána. Egy jó ideig hagytam őket élvezkedni, aztán a teknőben lesikáltam a három legmocskosabbat (Matyi, Tibi, Jóska) és bedugtam az ágyba, hogy felmelegedjenek. Jóska tiltakozott az ágyba dugás ellen, de pár percen belül aludt, és vacsorázni sem volt hajlandó felkelni. Később mégis annyira kinyitotta a csipáját, hogy az ágyban megvacsorázott. Feri is meg akart fürdeni a pocsoltyában, de hivatkozva nagyfiúságára, nem engedtem. Nagyon elkeseredett ez a nagy kamasz. Mondtam neki, hogy nem egyeztethető össze, hogy nyakkendő és derékszíjat igényel, és a sárban mászkálni. Erre kijelentette, hogy tojik a nyakkendőre, inkább engedjem a sárban mászkálni. De nem voltam engedékeny. Ma azonban kérésére megengedtem, hogy kitakarítsa a rucák ólját. Na, ott is volt sár.

⁷ Hagada a zsidóság késő ókori szertartáskönyve, amely tartalmazza a Pészah, azaz a kovásztalan kenyér ünnepén tartott Széder-este rendjét.

⁸ Savuot, a hetek ünnepe, amikor megemlékeznek a Sínai-hegyi Tóra-adásról, illetve az első gyümölcsök áldozatáról.

⁹ A fiúk a vallás szerint akkor válnak nagykorúvá, amikor a zsidó naptár szerint betöltik tizenharmadik évüket.

1941. június 22.

Ma délután a srácoktól értesültem, hogy hajnalban kitört a német–orosz háború.

Kidobolták, hogy megint légvédelmi sötétítés lesz. Utálatos dolog, hogy emberek azon törnek az eszüket, mivel lehet másokat ezrivel gyilkolni: „Hát minek jöttünk a világra, ha így kell élni?” – mondja valamelyik.

1941. november 5.

Tegnap Ferinek leventenapja volt. Mikor elment, ájtott Kurtág Ervin, feldúlt képpel félrehív és mondja, hogy ma délelőtt a gimnáziumi leventeórán felolvasták Bartha hadügyminiszter rendeletét, miszerint a zsidók a leventében külön szakaszokba lesznek beosztva, nem szabad viselniük a levente címet és leventesapkát, de kötelesek viselni egy 6 cm széles sárga karszalagot. Nagyon odavolt a gyerek. Az édesanyja kórházban van egy kisebb műtéten, itt panaszkodta ki magát. Feri hazajött már 4 órakor, furcsa mosollyal az arcán. Leveszi a leventesapkát, forgatja a kezében, egyszer csak odavágja, és elkezd keservesen zokogni. Feri az utóbbi időben nagyon megszerette a leventét, mindig büszkén magyarázta, hogyan kell verni a díszlépéseket, büszke volt az oktató dicséreteire, szerette a leventesapkáját, mást nem is hordott, és most... A többi srácot is megrendítette a dolog. Különösen a sárga karszalag ellen keltek ki.

Cigus ma fekszik, tegnap az iskolában egy gyerek, aki mindig zsidózza Cigust, mindig elveszi az uzsonnakenyerét és üti, rúgja, úgy belerúgott a lábába, hogy feldagadt. Délután elviszem orvoshoz, majd Feri szállítja biciklin.

Egész héten nem tudtam tejet szerezni, rántott levest reggelizünk, ami magában nem volna baj, de erősen fogy az amúgy is kevés zsírom.

1941. december 12.

Egyik este nem fértek a bőrükbe. Már eloltottam náluk a villanyt, de folyton leugráltak az ágyról meztláb, egyik ágy a másik után szakadt le. Előbb beüzentem Zsuzsival, hogy szüntessék be az üzemet, aztán bekiabáltam, aztán kimásztam az ágyból, nyakon teremtettem kettőt, kiderült, hogy mind bűnös. Most, hogy látják, a naplót írom, szégyenkezve kérdezték, a verést is megírom-e. Szeretnék a naplót elolvasni. Majd 10 év múlva lehet róla szó, de micsoda csodálkozás lesz, hogy milyenek voltak!

(...)

A Chanuka¹⁰ okán el volt foglalva a péntek este is használt gyertyatartó fadarab. Szerettem volna Chanuka alkalmából egy pár rendes, péntek esti gyertyatartót, de egész Békésen nem találtam. Elővettem két kiszolgált tintásüveget, a belsejét kibéleltem alumíniummal, kívülről meg bevontam krepp-papírral.

10 A nyolc napos ünnep alatt a zsidó nép a Makkabeus szabadságharcban, a szíriai görögök felett aratott győzelemre emlékezik. A szabadságharc i. e. 165-ben a jeruzsálemi templom visszafoglalásával ért véget.

A színválasztásnál a srácok azt javasolták, hogy sárga papírral vonjam be, „mert mi azért is szeretjük a sárga színt”. Így is történt, a végén aranyzsinórral átkötöttem, srácaim nagy gyönyörűségére.

1942. január 14.

Gyógyszerész úr mutatott tegnap este két hivatalos írást. Az egyikben a főszolgabíró felhívja, hogy mutassa be magyar állampolgárságát sürgősen, mert különben lakhatási engedélyt kell váltania. Még folyamatban van az ügy, ez kerül nagyobb összegbe. A másik szerint kihágás miatt ítélik 20 pengőre vagy 4 napi elzárásra a tavalyi perből kifolyólag, mert tableta helyett port szolgáltatott ki (holott tablettát nem lehetett beszerezni sehol).

1942. január 27.

Gyógyszerész úr a héten inspekciós, de azért délben lejár, és a fiúk mindig befűzik egy-két sakkpartira. Mikor látják jönni az ablak alatt, már állítják a sakkbábukat. Engem is gyakran kapnak le egy sakkpartira. Különösen Cigus és Feri, akik nagyon jól játszanak. Most már Tibi is beállt. Jóska is szívesen jött sakkozni, de nagyon álmatagon játszik. Mondom is neki, hogy vele nem szeretek játszani, mert ő alszik. Tegnap aztán könyörgött, hogy jöjjenek velem, nem fog aludni. Tényleg nagyon jól játszott, egyszer sikerült is engem talán tíz lépésre bemattolni. Csuda boldog volt. Tibinek eleinte nem ment, de most már formában van. Matyit nagyon ritkán tudom rávenni, hogy sakkozni jöjjön. Ő nem biztos a dolgában, és fél a vereségtől. Egyáltalán, ő egy versenybe sem megy bele, ha nem biztos a nyeresben. Milyen boldogok tudnak lenni a csibészek, ha sikerül „lepikkantani” a királynőmet, vagy pláne bemattolni. Megfigyeltem a sakkozásnál, hogy a srácok előszeretettel sakkoznak velem. Itt a játék rendes izgalmán felül nagyobb izgalom az, hogy nyerjenek. Vagyis, hogy engem legyőzzenek. Mindig az az érzésem, hogy a férfiasságukat akarják érvényesíteni velem szemben. Ha győznek, mind győzelmi ordításba törnek ki, és mindig úgy érzem, hogy ünneplik az ő kan felsőbbségüket. Ha ellenben veszítenek (különösen Feri és Cigus), direkt szégyenlik magukat, hogy én legyőztem őket. Egymás között csak az ágyban szoktak sakkozni. Ugyanis most este egy kicsit meghosszabbították az időt. Egyszerűen nem alszanak el, hanem olvasnak és játszanak. Reggel kevésbé, mert gyalázatos hidegek vannak, és dacára a fűtésnek, reggelre farkasordító hideg van a lakásban. Minden reggel fájó szívvel kelnek ki az ágyból. Még a hét közepén megígérttem nekik, hogy vasárnap csinálunk egy görbe napot. Befűtünk reggel a hálóban, és délig ágyban maradhatnak. Mind nagyon örült neki, de természetesen Jóska a legjobban. Ágyban ugyan nem maradtak, mert társasjátékoztak, de délben keltek csak fel.

1942. február 14.

Múlt hét csütörtökön megkaptuk a menhelytől az értesítést, hogy az otthont egy belügyminiszteri rendelet értelmében megszüntetik, és megkeresték az Izraelita Patronázst a gyerekek elhelyezése végett. Gyógyszerész urat egészen

lesújtotta a dolog, szinte munkaképtelen. Igaz, hogy az állampolgársági ügye és az evvel kapcsolatos súlyos anyagi helyzete is gyötri. Első véleménye neki is az volt, hogy nekünk tűnni kell Békésről. De most, hogy a csabai elutasítás megjött (naivul mindig azt gondolta, ha majd ő nem bírja, akad egy másik zsidó, aki folytatja), azon töri a fejét, hogyan lehetne együtt tartani a gyerekeket, dacára rossz anyagi helyzetének és a közigazgatási, politikai bajoknak.

Ma este utazik Gyógyszerész úr Pestre az állampolgársági ügyében, és megpróbál az otthon érdekében is lépéseket tenni. Nem hiszem, hogy sikeres lesz az útja, még ha sikerülne is a lehetetlen, az uralkodó ellenséget sikerülne is meggyőznie, nem fog tudni áttörni a zsidó bürokrácia kétségbeejtő hanyagságán és rosszindulatán.

Náluk a gyerek csak egy akta, amit el kell intézni, hogy tiszta legyen tőle az íróasztal. Ilyen hivatalnokoktól nem lehet várni, hogy a gyereket emberszempellel nézzék.

A gyerekek nem tudnak még a dologról. Hit nélkül még mindig remélek valami csodát, talán nem kell őket szétszórni, és addig nem akarom őket izgatni. Bár sejthetnek valamit, különösen Matyin és Ferin érezni. Feri izgága és verekedős. Tegnap este, mikor Gyógyszerész úr is velünk vacsorázott, elkezdte szidni a főbírórt, de nem akart bővebb magyarázatot adni.

A Napló utolsó bejegyzésére 1942. február 16-án került sor. Utána az egész társaság felköltözött Budapestre, ahol egy kisebb otthon adott néhány hónapos haladékot a már összeszokott gyerekeknek. Mint később kiderült, ez egy életmentő utazás volt, hiszen a Békésen maradottakat deportálták. Alig néhányan éltek túl a vészkorszakot.
(Hódos Mária)

Csehy Zoltán

Theatrum mundi – feljegyzések a kakasülón

(Svájci naplótöredékek)

Lausanne, Musée de l'Elysée. „*Ez fetisizmus! Időpocsékolás, kedves barátaim! Filmtékozlás. Teljes szívemből anonim szeretnék maradni, és végleg kikerülni a rivalfényből!*” – ordítja a képedbe Jean Dubuffet. Nem szerette, ha őt fotózzák: Robert Doisneau felvételeit viszont megtúrta. Azt szerette, ha azt fotózzák, amit csinált, vagyis a műalkotást. Robert Doisneau viszont műalkotást csinált őbelőle is. A papírvirágos rét illata, a változó méretek közt tébláboló kiszolgáltatottság kulisszái, art brut, barlangrajz-technika, gyereknézőpont, limlom, homok, papír, jellegzetes fekete kontúrok a fehér peremen. Maszkok, kosztümök – világos, hogy a fotó nem dokumentál, hanem teremt. Nincs köze a pillanatba préselt, örök „valósághoz”. A másik teremben Jacques Henri Lartigue színes fotói (állítólag összesen 120 000 katalogizált színes kattintása van) egy kitárt, nyilvános jegyzetfüzet benyomását keltik: messze nem ugyanazt a hatást érik el, mint műtárgyszerű, fekete-fehér, klasszikus munkái. Közönségesek a szó nemes értelmében: azon kapom magam, hogy nem is a képek tárgya, szerkezete érdekel, hanem a technikai, materiális történet, mely a kiállításból kirajzolódik. Az autokróm képprögzítés szenvedélyes útkeresései után az Ektachrome, illetve Kodachrome korszak, végül pedig a Cibachrom papírra nyomtatott (a technikát az 1960-as években találták fel itt, Svájcban) különleges fényhatású munkák. Az ún. cibakróm nyomtatási folyamat technikailag művészi fotó esetében máig a legjobb, persze, ha műalkotásként nézzük a fotót, teljesen mindegy, hogy brómolajnyomat, polaroid vagy netán kalotípia.

* * *

Lausanne különleges, nem lehet vele betelni, olyan, akár egy vízbe terpeszkedő virágszirom-szövedék, méhek dongnak körülötte, szőlőkacsok másznak rá, alul pihenő, meleg gyógyiszap. Csupa illat, mintha fényből lenne szöve, csupa sérülékeny lebegés. Egy fiúpár jön le a lépcsőn, szemükből kicsap a tókék, gyanúsán méregetnek, aztán látják, ártalmatlan, érzik, cinkos vagyok, és megfogják egymás kezét. A Musée Romain felé tartok, a fél városon át kell gyalogolni, a tópart, a Lacus Lemannus önmaga panegyricusa, ez már tkp. Vidy, vagyis hát Lousonna, egy római 1500-2000 lakosú kereskedőváros romja, melynek lakói Neptunus, Hercules és Mercurius oltalmában éltek. A múzeumban modern kiál-

lítás nyílt a szögről (szegecsről): kezdve az antik ácsmunkától, Krisztus megfeszítésén át a børszerkös szegeceses cuccokig jutunk.

* * *

A reformáció genfi emlékműve ugyanolyan híres, tételes, fantáziátlan, hosszú és didaktikus, mint Illyés verse.

* * *

Genf, temető. Borges ezoterikus-kőkorszaki sírja. Méltóságteljes Musil-sír-emlék. Ginastera! Frank Martin! Kálvin szerény nyughelye. Tetszik a felirat. *A discipline rigoureuse* vajon a terror eufemizmus? Eszembe jut Faludy gyilkos Kálvin-verse. Meg egy tanulmány, mely szerint több „szodomitát” küldött halálba, mint a spanyol inkvizíció. És, természetesen, Wesselényi Polixéna svájci útinaplója: „*Ha jól emlékszem, mutatják Calvin házát is, ki az észnek tágas vizsgálódást engedő protestantizmus szabad, engedékeny elveit elismerve, önszűkkeblű, epés, erőszakos hitbuzgóságában, az intoleráns gyűlötségében Servetet megperzseltette, s az emberi nemnek egy részét minden irgalom nélkül a pokol örökös lángjaira kárhoztatta.*” T. Calvinót mond Kálvin helyett. Ezen felvidulunk. Alig várom, hogy lássuk a „kéjelmes tekintetű” belvárost, ahogy Wesselényi Polixéna ajánlja. S. talál egy különös sírt: a szöveg szerint az illető hölgy (Grisélidis Real) író és prostituált volt. Talán van ennek a szónak más jelentése is, akadékoskodom. M., akinek az anyja francia, azt mondja, nincs: ez a nő itt, Borges mögött, útban Kálvin felé, egy írogató, tabloid ribanc. *Mors omnia solvit.*

* * *

Genf, La Maison Tavel. Jean Mohr fotói. Nemzetközi szervezetek dokumentumfotósa, kéj- és kényszerutazó, aki minden utat kétszer tesz meg, egyszer önmagában, egyszer járművön, de mindig fényképezőgéppel. Egy 1966-os fotó Tbilisizből: három fürdőző férfi, az egyik háttal a levegőben, a másik úszik, a harmadik térdig áll a vízben. Három jellem, a vad-kísérletező, a szabálykövető és az óvatos-melankolikus. Henri-Edmond Cross pointilista fürdőzői (1906) a múzeumban még menthetetlenül melankolikusak, Edouard Manet-ban mindig tetszett a nevetséges narcizmus kreatív erotikája. A fürdőzők festése a modernizmus idején látszik kulminálódni: akkorra a sejtelmes vízi nimfákat már szinte végleg elnyeli a mitológiai ősköd. Hylas meg visszatalál az Argóra.

* * *

„*Az antikvitás akkor szól hozzánk, amikor neki kedve van, ne, amikor nekünk*” – írja Nietzsche. Várom, hogy Ovidius ma is szólongasson (az *Átváltozásokat* fordítom): meg is teszi, a Niobe-történet borzalmait, a változatos halál egyetlen, nagy, anyai halálban kulmináló, istenkáromló magaslatait kínálja. A szikla kitartóan könnyezik, a könny ráfagy. Tudom-tudom, Niobe a mai Törökországban sír (a Szipülosz-hegyen, ma Spil Dağı), én mégis (könnyítésként) a svájci, most is havas, éles-szikár, zöldpala és dolomitestű, szürke gneisztömbben kicsúcsosodó Matterhornt képzelem alkalmi Niobénak. 4478 méterre ágaskodó fájdalom.

* * *

Mamco. Genf. Claude Rutault festményei egybeolvadnak a fal színével: a szétválaszthatatlanság, kiharóztatóság dilemmáit feszegetik. Hogy mi lenne, ha leakasztanád, hogy mögötte ugyanaz van-e, ami önmaga is. Alapvető egzisztenciális problémákat feszeget, a Du bist Du kérdését, hogy kinyitható-e, van-e rejtéklablak a felületen. Sylvie Fleury egy műgrottót kreált (sötét és bűdös), mely egyszerre akar anyaméh lenni és allegorikus Platón-munkaterület, félelmetes ismeretlen, illetve szerelmesek bűvőhelye. Be Good! Be Bad! Just Be! – ez a mű végletekig elkeseredett címe. A harmincöt évesen elhunyt Gordon Matta-Clark Open House című háza multimediális anarchitektúra, anarchista építészet, épületes anarchia, monumentum helyett non-umentum, romkölteszet – kényelmes és kényelmetlen. A vizuális és/vagy konkrét költészetet bemutató rész impozáns. M.-től kaptam egy *konkrete poesie* című kötetet. Odébb két délszláv művész projektje: egy talicskatologató verseny fináléja filmen, plusz két talicska a sarokban. Az egyikbe beleülök. Az utazás kudarca. Nem tol bele senki a műbe, érzem, ahogy kimaradok valamiből. Rasheed Araeen izgalmas fotói, pop-artos struktúrái, egy kecske megölése, a kifolyt vér műalkotássá rendezése, a kanos kecskebak nevenséges vágya, és ahogy felzabálják szerencsétlenkedő vágyaival együtt. A tévés installációnál elkap a röhhögés: a teremőrök az egyikben beállítják a foci-vb aktuális meccsét: nem hiszik, hogy valakinek feltűnik, hogy ezúttal a három képernyő közül az egyik nem ezoterikus művész tartalmat sugároz.

Fényképezhet bármit, csak fönn, az egyetlen eredeti Picassót nem, mondja a kedves hölgy.

* * *

Hiánylepte, nevetséges ösztönállat vagyok. A farkam a fejem fölé hajlítom, a lábam átível a felsőtestemen, saját hizott makkomat nyalogatom, mint Rasheed Araeen bakkecskéje a maga laposát. (Kohn, most panaszkodsz vagy dicsekszel?)

* * *

Genf. AES+F: *Theatrum mundi*. Tatjana Arzamasova, Lev Evzovich, Evgeny Svyatsky, Vladimir Fridkes. Multimediális képszínház, divat, giccs, camp, op- és pop-art, pszeudomitológia, a videojátékok logikája, és poszthumán, allúziógyár. Bosch a tükörteremben bolyong részegen, orgiázó giccs, a queer karneválja, árkádiapornó, fényes-gyémántos-steril caravaggieszk. Négy artfilm: megzenésített fotók, matematikátlan arányok, melyek szép lassan bemozdulnak, és kihangsúlyozzák a történetet. „*Rútságunk, úgy hiszem, metafizikai csökevényeink függvénye*” – mondaná Nietzsche. Aztán, lám-lám, önnön rút képmásunkra formáljuk a szépet is, morcogom én.

Az *Inverso mundus* karnevál és haláltánc, bizarr állatok, utópia és disztópia között rekedt imaginárium, kreatív, tudatmódosító rettegés: nők kínoznak egy felfeszített férfit, gyerekek harcolnak az öregekkel, az apokalipszis csak egy pszichedelikus buli, tömény szórakozás, intergalaktikus risza. A *Last Riot* a gyerekekről, a fiatalokról szól, az ifjúság-mitológiákról, a nevelési elvekről, Wagner: Istenek alkonya, katonai terepgyakorlat, véres számítógépes játék mint

realitás, a hideg, jegelt divatfotók világa, ahol csak a ruha él, de az ember, a modell már rég halott. *Allegoria sacra*: Giovanni Bellini festményének dekonstrukciója, a misztérium egy repülőtérré kerül, a rítus purgatóriumi rendje egy várótermi ábrándösszecsiszás szorításában kezd működni. Keresztény, antik figurák, sztorik ütköznek meg és élnek párhuzamosan: Szent Sebestyén titkos találkája a kentaurral. *Trimalchio lakomája*. 2011-ben a velencei biennálén is bemutatták: az antik újjgazdag szatirikus lakomája. A szimpóziium a mennyország pop-artos allegóriája lesz, egy ötcsillagos hotel wellness-fitnessz örülete, napjaink édes orgiakultúrája.

* * *

Múzeumszédelőgő vagyok, mondja M. Mindegyikbe belészeretsz, örök hűséget ígérsz, aztán továbbállsz.

* * *

Sion. Valais Art Museum. Témák szerinti elrendezés: a központi téma a táj, a kiállítás dinamikáját a téma kapcsolati tőkéje határozza meg. Oscar Kokoschka Sion közeli szőlőskertjei valóban jó alapot képeznek, és el is hitetik Alain Roger állítását, miszerint „minden táj művészet eredménye”, hogy a „valóság” elég jól segíti a művészt, bár azért még dolgozhat helyette eleget. A JocJonJosch fantázianéven alkotó trió körbe-körbe pörgő háromevezős csónakja ugyan a Themzére termett, de az utazásillúzió és a körkörös ciklikusság mint sors- és időmetafora is jól pörög. Javallott bevenni a magyar költészet közkincsébe: a kompországmetafora up to date változata lehetne. A kompenzálás fontos összetevő, a lelki egészség alapja: Raphael Ritz (Valais festője) munkái is csak Yann Gross Horizonville-sorozatból származó motoros fotóival párhuzamba állítva működnek. Lady Harley pillantása és a három hónapos motoros túra nélkül belefúlnák a klasszikus karamellbe, akár a cukrászdai legyek. Olaj- és bőrszag, cserzett arcok vonalkáiba kottázott kalandvágy. A képzeletbeli, az imaginárius táj témájában Marina Abramović indul: a kínai nagy fal és az ősi kínai gyógyászat elemeit kombinálja össze két „falon”. Szállj le az edzőpadról, mondom magamnak, hulla vagy. Gottfried Tritten japános akciófestészete szintén túl meditatív ahhoz, hogy a lábamban lévő menőkét huzamosabb ideig visszafogjam. Szívesebben időzöm André-Paul Zeller akusztikus szobra előtt, a címe: *The Stockhausen (Hymac 6676)*. Jean Tinguely kinetikus zajaival szemben itt nincs repetitív gesztus, egy táj hangképeit transzformálja művészetként ez a valóban Stockhausen operaszínpadára való bizarr hidromobil. A fény hiánya kupacban: villanykörtetoronny Joëlle Allet műhelyéből. Lelki tájak: Valentin Carron *Sunset Punta Cana* című sorozata a modern fényképalbumok giccsnormatíváját hozta játékba. Alain Jacquet *Luncheon on the Grass* című képe Manet-piknik pop-art áthangolásban, rét helyett egy lepukkant külvárosi strand. Eric Philippoz, a 2017-es Prix Manor-nagydíjas a természetten átsejlő test felé tájékozódik, mindennapi makkjaink szabályos geometriája (*Le carnotzet*).

* * *

Sion. Le Pénitencier, Les Arsenaux. A börtönstruktúra jobban érdekel, mint a lavinakiállítás. Foucault esszéjét ellenőrzöm: a börtönök anatómiájának viszonyát a lélek topográfiájához és a ráció kórházához. A teremőr hölgyeknek fel is tűnik: nem tetszik a múzeum?, kérdezik. Nézzem meg a szomszéd épületben a pillangókat, azok tényleg, tényleg, tényleg nagyon szépek! Valamiért élő lepkékre számítok: de csak millió gombostűre felszúrt, kiszáradt tetemetek kapok. A biológiai-materiális börtön rabjai, a kihunytt lélek indikátorai, a ráció halálos betegei.

* * *

Sion. A világ legrégebb, máig használható templomi orgonája. Minek szólna, hiszen az egész hegy egyetlen hangszer! A sziklás-szűk járatokon a freskóra festett Szent Sebestyén lehalkított fájdalom sűrűlt végig. A szinesztéziák hegye.

* * *

F. I., akit végtelenül tisztetek, sokszor érvelt már amellett, hogy Lehár milyen nagyszerű zeneszerző, hogy szinte operákat ír, fantasztikus a drámai érzéke, a hangszerelése kifinomult. A hangszerelése valóban az. A zürichi Opera szabadtérre kivetített tömegprodukciója *A mosoly országa* volt. Tömegek nézték, néztem én is, amíg bírtam, aztán elmentem meginni egy sört, végül az utolsó felvonásra visszatértem a történetbe. Mennyi finom Puccini-csenés, milyen édesen ostoba történetmesélés, idióta, teátrális giccsoptimalizmus, tragikus vég ide vagy oda, mindenütt ernyesztő (a közönség java részét viszont felgerjesztő) operettklisék. Itt-ott, amikor Lehár nem a kielezett hatásra hajtott, valóban vannak ügyes operai megoldások, szinte (és itt F. I. nekem sütögetett, nyársas békáját lenyelve mondom) Richard Strauss-finomságúak. Ezekből a kagylókból mégis mintha már kiszedték volna a gyöngyöt. A szereposztás remek (Piotr Beczala, Julia Kleiter), a kórus, a tánckar, a zenekar (Fabio Luisi vezényel) elsőrangú, mégis hiányzik a biztonság és a megcsúfolt szemérem szokásos zenei kálváriája, hogy aktus közben nem tudunk egymásra hangolódni.

* * *

A „nanáiról” és a tarott-kertről ismert Niki de Saint Phalle fallosz-obeliszkjét fotózom: ezt a tükörcsillogásba merevedett modern Priapust, mely itt, a fribourgi múzeumban a hatalmas levegőeget képzeletben maga fölé kozmikus vaginának. Idioszinkretikus stílus, van benne a naiv művészetből, a pop-artból, az art brutból, a giccsből. A zürichi pályaudvaron épp átrepül egy nana-védangyal: túl materiális szellemlény, nehezen repül, szemmel láthatólag többször is megszegte az eszkatologikus fitness-fogyasztó kúrát, a szárnyai egyre nehezebben viszik. Esélye sincs, hogy visszazálljon a *Faust* előjátékába vagy *Az ember tragédiájába*.

Niki de Saint Phalle első férje Henry Mathews író volt: miután N. rátámadt a férfi egyik szeretőjére, majd gyógyszereket vett be, kezelésként megtapasztalhatta az elektrosokkot. Alighanem ez az elektrosokkhatás lett művészetének alapmetaforája is: a női test mint sokkoló, a fallosz mint elektromos sokkoló (vibro-turbo-S/M-extázis). Válásuk után hozzáment Jean Tinguelyhez: a kine-

tikus szerelvényt szobrászhoz, aki a szépséget egyre furább gépezetnek látta (Svájc maga is egy különös Tinguely-szerkezet), s talán az embert magát is öncélú, haszontalan, esztétikai gépezetnek képzelte. Gépelynek, Kazinczy szavával élve. Valamiféle átmenetnek a tárgyi és a testi megkonstruáltság között. Tinguely ügyesen összeszerelte N-t. Nézem a hatalmas kékes, lilás, színes-tükörös kőmézeskalácsos, alaposan meggolyózott farkat. Mintha már lohadt volna egy kicsit.

* * *

Martigny. Fondation Pierre Gianadda. Idén negyvenéves: kb. 10 millió ember nézte meg a kiállításait. A legfrissebb attrakció: Pierre Soulages-kiállítás római térben. A vaskos fekete, a könyv- a kódexlap-fekete agressziója, egymásra kent szintek és színtelen színek, alig-formák és mégis-struktúrák. A feketén áttűnő, átnövő másik, a szóhoz jutás nehézségei. Szintek, rétek, rétegek, terek, térségek: elsüllyedt, megszenesedett dokumentumok, becsődölt irányok és arányok, geometriátlanított létezés.

1976. július 24-én Pierre Gianadda repülőbaleset áldozata lesz, hét nap múlva belehal a sérüléseibe, Léonard, a testvére 1977-ben létrehozza az alapítványt, és fivérééről nevezi el. Az első kiállításra 2769 ember volt kíváncsi, Rodin-re 84-ben 165 443, Gauguinre 98-ban 379 260, Van Goghra 2000-ben 447 584-en. Egy ókori kelta templom helyén áll a nézőtér: a gallok Octodurusnak, a rómaiak Forum Claudii Vallensiumnak hívták ezt a helyet. Léonard fotókiállítása a kertvendéglőhöz tartozó részben: egy 1957-es fotón áll a Vörös téren, farmerben, Pennsylvania feliratos pólóban, fürtösen, szép-szögletes, határozott, metszett arcúval, amorózós szemtájékaránnyal, macsó mosolygeometriával, hatalmas fényképésztáskával. Körülötte galambok: mintha Velencében lenne, sugallja a póz, a Szent Márk téren, de nem. A tömeg a távolban túl szabályos a szabadsághoz.

A kerti szobor- és installációpark (52 mű Rodintól, Mirón, Calderen át Niki de Saint Phalle-ig), mely egyben római archeológiai múzeum is, hiszen Hercules és Apollón templomának romjai tünedeznek fel, spontán, gyermeki örömhangszásra ingerel. Chagall római ihletésű kútja ebbe az ókori terepkontextusba illeszkedik. Robert Indiana barna talapzatos kék-piros Love című feliratszobra a legördülni készülő O betűvel: a térbe kiírt érzés porcelántörékenysége. A városi „promenade archéologique” (az ókeresztény katedrális-tól, a Domus Minerván és a kb. 5000 férőhelyes amfiteátrumon – most épp jóval kisebb szabadtéri mozin – át a perzsa napisten szentélyéig, a Mithraeumig) végül is ide vezet: ez a célállomás. Aki a szabadtéri, városi szobrok nyomvonalán halad, az is előbb-utóbb ide jut: Hans Erni bronz, trónoló Minotaurusa, Josef Staub hatalmas ezüstszalagja (az anyag szimfóniája), de még Gustave Courbet Helvetia című, 1876-ban a Marseillaise felavatott mű is ide irányít. Cecilia Bartoli itt rendszeres fellépő: estjeinek fotódokumentációjából kiállítás nyílt. Innentől kezdve az ő hangján hallani minden dalt. Az autós múzeumban (kb. 50 veterán kocsit 1897-től 1979-ig) egy régi kiállítás kedves plakátja: Puccini és az autók.

* * *

A francia tényleg igen erotikus nyelv. A buszban a női hang minden egyes szónál élvez egyet: Neuchâtel Gare Nord.

* * *

Ó, a különösen meleg, kastélyos, kikötős, elegáns Neuchâtel! Betévedek egy antikváriumba: azonnal kávéval kínálnak. Egy kétnyelvű, olasz-francia versantológiát veszek hat frankért. Olasz költők Attilio Bertoluccitól Milo de Angelisig. Sandro Pennánál ütöm fel, régi kedvenc, egyszer lefordítom az összes versét, hitegetem magam, de néha két sorával is alig boldogulok. „*Amavo ogni cosa nel mondo. E non avevo / che il mio bianco taccuino sotto il sole.*” Kb.: A világon mindent szerettem. / Pedig másom se volt a földön, csak egy hófehér jegyzetfüzetem. Centre Dürrenmatt. A ticinói Mario Botta csodás múzeumépülete (M. azt állítja, Caronában kezet fogtam Bottával, hogy ő mutatott be neki, de csak halványan emlékszem, akkor épp hírességtúltengés volt) a Vallon d’Ermitage-on, olyan, mint egy titkos belső szerv a hegy testében. Emészt, lélegzik, kiválaszt, mindent tud. Megemésztette pl. azt a házat, melyben D. családja eredetileg lakott: ebben az eredeti épületben van pl. D. könyvtára. Fuck for Peace – D. és 1968. Svájcra D. és Mann olvasásával érdemes felkészülni. D. festményei egészen különösek: Prometheus embert gyúr agyagból, a huncut kis Theseus a labirintus falán állva levezeli a Minotaurust. „*Úgy festek, mint egy gyerek, de nem úgy gondolkodom, mint a gyerek. Ugyanazért írok, amiért festek: mert gondolkodom*” – magyarázza D. Elképesztően kalligrafikus, tiszta a kézírása: az iskolai füzetétől a feljegyzésekig. A meggondolt szó türelme. Minden tökéletesre faragva, mint a Collégiale román apszisán. Azt mondják, a Collégiale két tornyából csak az egyik eredeti (a templomot 1276-ban szentelték föl), az északit 1869-ben építették, merő harmóniaigényből. Nem igazán látszik a különbség.

* * *

A neuchâтели múzeumban Valérie Favre festő, díszlettervező és színésznő képei: mintha örökké színpadot rendezne be, és színpadnak tekintené az egész hagyományt is. Rovarokat nagyít ki. Lemásolta Maurice Blanchot egyik meséjét (*Thomas l’Obscur*) és telerajzolta saját illusztrációkkal. Tapétairódalom. A portré is izgatja, De Chirico (*La Vaticinateur*) nyomán is készít egy önarcképet, melyen a férfi és a női karakterjegyek elmosódnak, de beleilleszti magát Hugo Ball híres Cabaret Voltaire-os zürichi dadaöltözékébe is: ezek a pseudohistorikus selfie-k egyszerre reflektálnak a női létre, mint modellre és alkotóra. A szomszéd teremben Pierre Jaquet-Droz automata babái, melyek 1768 és 1774 között készültek. Minden hónap első vasárnapján beindítják őket: a kislány rendületlenül írni kezd. A legeslegjobban azonban egy festett csembaló ragad meg 1632-ből: máig életképes. A díszítésén különféle állatok, szemben, a klaviatúra fölött egy szemmel láthatólag hangos dobos groteszk képe (mintha Dürrenmatt festette volna oda). A dobütések ritmusára nőnek az indák, és belepik a hangszert, a csarnokot.

* * *

S. a kávézásról írt esszé: a gyors olasz espressóról, a boszniai rítuson át a török findzsás szokásokig. Én nem iszom kávé, a magyar szokásokról meg nincs ínyenc vélekedésem, gyarmati magyar kávéültetvényekről nem tudok. Csak egy idéetlen nagyvárosi Psota Irén-anekdota jut eszembe. Megiszik velem egy kávé, művésznő? Köszönöm nem, ma már basztam.

* * *

Az ideális „római” módra szabályos sugárutas város: La Chaux-de-Fonds. Gyors beugrás Le Corbusier miatt: ebben a városkában született (Rue de la Serre 28). 1920-ban vette fel ezt a nevet, anyai dédapja nevét „torzította” így el. A görög-római aránytan nemcsak a város architektúráját uralja, hanem pl. a csodás *Maison blanche* tereit is, Charles Edouard Jeanneret a szüleinek emelte ún. „fenyőfastilusban”. A Villa turque ismertebb, különösebb, egzotikusabb, de inkább a Maison blanche-ba költöznék be.

* * *

Rohanás Bernbe, a Harald Szeemann-kiállításra! Megszállottságok múzeuma – ez a címe. Az év egyik legjobb tárlata. A kurátort mutatja be mint művészt, a kurátori munkát mint komponálást: azt a térlátomást, mely integrálja és feloldja a műalkotás autonómiáját. Szeemann 1961-ben lett a Kunsthalle Bern igazgatója: s ezzel egyúttal a világ legfiatalabb múzeumigazgatója is. Nyolc és fél évig húzta. A modernizmus és a kortárs művészet megszállottjaként pl. megbízta Christót és Jeanne-Claude-ot, a két csomagolóművészt, hogy csomagolják be magát a berni múzeumot. 1969-ben független kurátor lett (egy különösen botrányos kiállítás miatt mennie kellett). Richard Serra rengeteg olvasztott ólmot folytatott a padlóra, Joseph Beuys margarinnal kente be a terem sarkait, Lawrence Weiner eltávolított egy falat, Robert Morris égő olajfáklyákat használt, Tetsumi Kudó egy óvszerben állította ki az „instant” spermát, Michael Herizer feltörte a múzeum előtti teret, mintegy megnehezítve ezzel a bejutást, Robert Barry pedig enyhén radioaktív anyagot helyezett el a Kunsthalle tetején.

A mail-art különösen erősen van jelen: ez olyasmi, mint a humanista latin szerzők levelezése, mindkét fél tudja, hogy amit létrehozott, az önmagán túlmutat, az nem csak egy levél, hanem műalkotás. Ezt a művészeti ágat maga Szeemann is művelte élete végéig.

A szellemi-konkrét migráció Szeemannt minden tekintetben izgatta: lévén maga is magyar bevándorló unokája, megalapította az *Agentur für geistige Gastarbeit* nevű ügynökséget (kb.: Szellemi Vendégmunkás Ügynökség), több „hivatalos” pecsétnyomót is készített. 1970-ben már Kölnben tárta a nagyérdemű elé a happening és a fluxus eredményeit, mintegy első komolyabb kanonizációs kísérletként. Itt is akadt botrány: Wolf Vostell projektje ugyanis, melynek lényege az volt, hogy egy vemhes tehén a galériában hozza világra a borját, rendőrségi ügy lett, és anticenzurális tüntetést váltott ki. Aztán jött a híres kasseli *dokumenta 5*. A magánmitológiák, az imaginárius világok témája uralta a terepet. Bruce Nauman vagy Jannis Kounellis munkáival. James Lee Byars telegrammjait nézem: meghívta Kasselbe Nixon elnököt, Maót és az angol királynőt. (Vajon elmentek-e?) Szeemann itt már vadonatúj kurá-

tori koncepcióval él: minden kiállításnak sokkal inkább a kiállításról, mint magáról a műről szóló kiállításnak kell lennie. Az alkotó valójában a kurátor. Megint vákuumos időszak jött: sehol egy komolyabb megbízás. Szeemann ekkor (1972-ben) a saját lakásában rendez kiállítást, méghozzá saját fodrász- és parókakészítő nagyapjáról... ezer tárgy, bizarr összefüggésrendszerek örkényi hálózata.

1975-ben már a gép és ember, a gép és test viszonya izgatja: életre kel a „patafizikus” Alfred Jarry szuperkanja, míg hosszan cseng a Dr. Faustroll nézeteiből kilépő patafizikus Bosse-de-Nage sztároszta folyamatos hahahaha. Szeemann a Franz Kafka és Raymond Roussel műveiben leírt gépeket is modellálja. A Kafka *Fegyencgyarmaton* című novellájában szereplő kivégzőgéphez rajtot is készít: a gép a bűnös testére írja az ítéletet, amibe belepusztul. Szeemann azt vizualizálja, amit Philip Glass operává, zenévé transzformált: Kafka szadomazochista örületét. Itt kapnak helyet Emma Kunz, a hírhedt svájci boszorkány és javasasszony rajzai is, melyeket egy jósinga mozgása alapján készített. Ekkor készül el (Szeemann munkája) A megszállottságok múzeumának alaprajza is. Az ideális világok, utópiák, világjobbító mutatóanyagok vagy életmódpróféták iránti vonzalom vezet el a Monte Verità kultúrközegének rekonstrukciójához is: kivált Bakunyin anarchista utópiái, Ida Hofmann és Henri Oedenkoven vegetáriánus, nudista szanatóriuma és életprogramja (Gusto Gräser ezt túl elpuhultnak tartotta, és beköltözött egy közeli barlangba, testvére, Karl elképesztő bútorokat készített az erdőben talált botokból és ágakból), a modern tánc pszichológiai dimenziói, Lábán Rudolf táncdiagnosztikája hozzák lázba. (Lábán 1913 és 1918 között hozta létre a Monte Veritàn a *Schule für Kunst* nevű intézményt, 1920-ban pedig Charlotte Bara alapított kísérleti színházat Asconában.) Ez az 1978-as kiállítás ma Asconában kapott helyet, a Casa Anattában. Szeemannnak köszönhető, hogy a minusiói Elisarion, többek közt *Az üdvözültek tiszta világa* című nyolcszögletű panorámafestmény-sorozat épségben megmaradt: ezt a speciális, allegorikus, allegorikus fiúalak-konstellációkat használó vallást, a klarizmust is beillesztette a Monte Verità kultikus reformterébe. A kiállításon E. von Kupfer két vázlata is látható, de ott van híres, 1900-ban kiadott antológiája is, mely először kötötte modern csokorba a homoerotikus barátságköltészet alkotásait. A Gesamtkunstwerk elképesztő utópiája Szeemann szenvedélyévé vált, és ennek a témának is szentelt egy kiállítást: Wagnertől indított (a bayreuthi fesztiválszínházzal), majd többek közt Beuys, és Cage lett belőle. És Ferdinand Cheval, aki egy ideális palotát kezdett építeni, melyet megálmodott: 33 évig dolgozott rajta, míg végül 1912-ben befejezte: a mű makettje a kiállítás egyik leginkább zavarba ejtő tárgya. Armand Schulthess a Monte Verità terepein dolgozott, hogy megalkossa az erdő-enciklopédiát: hancsokra, levelekre, konzervdoboz-maradványokra, bádoglemezre írt szövegeket. Wölffli skizoid art brut művészete is ebbe a struktúrába illeszkedett. Szeemann óriási anyagot gyűjtött össze élete során, archívuma a *Fabbrica Rosa* nevet viselte: a megszállottságok múzeuma túlnötte Svájc kereteit, a Getty Research Institute-ba került.

* * *

Nézem az Aare sebes folyását: az emberek egy vízhatlan, becipzározható bőrsákba pakolják a dolgaikat, majd leereszkednek az árral. *Omnia mea mecum porto*.

* * *

Bern. 1905. Einstein ezt a berni évét nevezi „annus mirabilisnak”, valójában ez az $E=mc^2$ éve. Gyerekeimmel a nagy tudós lakásában. Az egyik videó azt ígéri, elmagyarázza tömören és érthetően a relativitáselméletet. Úgy látszik, reménytelenül buta vagyok. A múzeumban jobban lázba hoz Einstein egyik szerelmes versének kézírata, a vágyakozás és a valóság viszonyrendszerének természetes relativitása. A hegedűjáték mint terápia. A svájciak, ahogy látom, ebből az élettörténetből tanulják meg a különösen kegyetlen, emberekkel kísérletező huszadik századot. A világon minden fizika vagy költészet. A vagyot időnként látványosan kilöki az és. És a végén még nyelvet is lehet rá öltetni.

* * *

Zentrum Klee, Bern. 150 Klee: sok a jóból. Egyben is el lehet veszni órákra. Ez a szerelem itt kezdődött igazán, a labirintusban egyszerre keresed a Minotaurust és egyszerre menekülsz előle. A véletlen geometriájába zárva. Itt ez a Fama, 1939-es kép, illékony, zajos, a mozgás hevétől, a permanens, gerjedő rezonanciától nem látni a tiszta alakot, az istennő körül zsong-búg-bozsong minden, nem hangosan, folyamatos középhangon, mint egy szagelszívó vagy hűtő duruzsolása. Kassák pontosan fogalmazott: „Jól ismerlek / Paul Klee / te vagy az a javíthatatlan koránkelő / aki bádognapucsaidban kopogsz / ajtótól ajtóig / de sohasem lépsz ki álmaid búvóköréből. // Ó emberke selyemfonálból szőtt emberke”.

* * *

Severus Heyn színes karikatúrái: a primer érzelmek és a nemi vágyak tetoválásokká válnak a testen. Magát úgy nevezi: *The Prostitute of Art*. Azok hatottak rá, „akik sérülékenységüket a pop kultúra konvencionális világképébe csomagolták”.

* * *

Műtárgyak. Jeff Koons három kis szobra (*Balloon Edition*, 2017) 42 500 euró. Egy Karlheinz Weinberger-fotót már vehetsz 9000 frankért is. Sőt: antik méceszt 4500-ért. Kris Evans, azaz Szigeti Csaba testépítő, egykori nagyatádi zсарu műanyagba öntött realiztikus farka egy zürichi szexshop kirakata szerint mindössze 62,50 frankba kerül.

* * *

A Rupert Everett-féle új Oscar Wilde-film, *A boldog herceg* szellemes, teatrális, merő manierizmus. Everett hatévesen hallotta először *A boldog herceget*, az édesanyja olvasta föl neki. A történetben benne a mártírium és a boldogság kettőssége: vagyis Wilde mint meleg szent. Életalkonyfilm, vegetatív metaforák folytonos retorikai izgalomban. A herceg szétosztotta drágaköveit, lénye, lényege feloldódott bennünk.

* * *

Lakatos-Fleisz Katalin

Látok, tehát vagyok – valahol...¹

Szentkuthy Miklós *Arc és álarc* című regényéről

Szentkuthy Miklós életművében összefüggő sorozatot alkotnak az olyan nagyformátumú alkotókról írt regények, mint Dürer, Händel, Haydn, Mozart és nem utolsósorban Goethe. Az író maga ezeket az ötvenes, hatvanas években írt regényeket *Önarckép álarcokban* összefoglaló címmel látta el, amely cím sokat elmond a regények szándékáról. A Szentkuthyt valamennyire is ismerő olvasó önvalomásra, „gyónásra”, ugyanakkor játékos maszkírozókedvre, színházra gondol ez esetben, és ha az író saját szövegeiről szóló kommentárokat tekinti, nem is téved. Szentkuthy maga sem titkolta, hogy a regényekben megformált főhősök valójában álcázott írói portrék, Goethe-regényében például – amelyről a továbbiakban szó lesz – a legkiforrottabb írói-személyiségbeli alkotását formázta meg.²

Sietve meg kell jegyeznünk, hogy ezt az önábrázoló törekvést, amelynek minden bizonnyal hatalmas naplóanyaga is köszönhető, nem az én megragadásának, formába kényszerítésének naiv hite inspirálta. Nem is az „ismerd meg magad” maximájának engedelmeskedik itt. Szentkuthy tudja, hogy az én mint olyan, önmagában nem ismerhető meg. *Az egyetlen metafora felé* című naplójellegű esszéjében így ír: „Mi vagyok én? A világ felfogója, lemeze – én alig vagyok, csak a világ énbennem, s magamban nem magamat, hanem a világot szeretem, »én« csak fiktív ráma vagyok. (...) Az »én« egy meghatározhatatlan, sohasem kész, hullámzó, oldódó, szakadozó, váratlanul és otrombán kristályosodó valami;”³ Szentkuthy naplóiban vagy naplójellegű önábrázolásaiban a kulcsszó az élet, ami bár bizsergetően izgalmasnak hangzik, ám nem a romantikus művészet által kikristályosodott nagy élmények, még csak nem is az eksztázis mindent átértékelő értelmében szerepel írónknál. Szentkuthynál az élet is írás, habár előszeretettel állítja egymással szembe a két fogalmat – mindig az élet primátusával –, azonban az írás mindennapos praxisaként a két fogalom összebékítésére, az átmenetre törekszik. Nemcsak az *Önarckép álarcokban* sorozat kötetiben – vagy akár más regényekben –, hanem még az olyan elemző, írói életművet feldolgozó esszéiben, mint például a Maupassant-tanulmány⁴ is tetten érhető az a fajta személyesség, amely az életműben a naplójelleget keresi. „Írónál kizárólag egyetlen dolog érdekes: hogyan lesz mű, opus

1 Jelen tanulmány az MTA *Domus Hungarica Scientiarum et Artium* pályázat támogatásával készült.

2 Szentkuthy az *Arc és álarc* (1962) második kiadására (1982) készülve a következőket nyilatkozta egy interjúban: „Goethe-könyvem [...] második kiadásának borítólapján elől egy Canova-szobor a költő klasszikus vonásait idézi. Hátlapja pedig? A költő »őrült« romantikus boszorkányos démoniságát. Az ő álarcában lehetőségem nyílt arra, hogy kifejezzem a magamban rejlő többféleséget. Ez pedig a gentlemantól az ördögig ível.” Gách Marianne beszélgetése Szentkuthy Miklóssal. Film – Színház – Muzsika, 1981. XI. 28.

3 Szentkuthy Miklós: *Az egyetlen metafora felé*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935, 27.

4 Szentkuthy Miklós: *Maupassant egy mai író szemével*, Digitális Irodalmi Akadémia, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2015.

a szenvedélyes tapasztalatokból”⁵ – Szentkuthy Maupassant kapcsán írja ezt. Ezért a személyesség, a megélt élet keresése írónknál nem pszichológiai mélyfúrás, hanem értelmezés. Mindig a közel menő, aprólékos megfigyelés és az általánosítás, a madártávlat szerű látás egyvelege.

Az *Önarckép álarckokban* sorozat kötetei – köztük a Goethe-regény – nem keltettek elégedettséget a kritikusok körében. Szabó Ede az *Arc és álarckban* a valószerűséget, a kor-képet és a művészi arckép hitelességét kérte számon, mondván: „így lesz a teljesnek szánt s mellékmotívumokkal agyonárnyalt Goethe-kép eleven ugyan, de alig-alig hiteles. Mint annyi más Szentkuthy-mű: ez is a szemléletmód torzításain bukik meg. [...] Némi túlzással: itt minden igazságnak az ellenkezője is igaz, szép és rút, tiszta és szennyes, minden: egy, az író nemcsak hogy nem ítél, de nem is válogat.”⁶ Klaniczay Tibor a történelemábrázolás hitelességét hiányolja Szentkuthy történeti tárgyú regényeiben. „A történeti regény hitelességéről szólva nem a historikus hitelességigényét, az adatok pontosságát, az események szigorú történeti rendjét, a szoros kronológiát kérem számon. A történeti folyamatok tendenciájának, a történeti valóság lényegének a hitelességéről van szó, s ebből sajnos keveset nyújtanak Szentkuthy elbeszélései.”⁷ H. Lukács Borbála továbbá a regény impresszionista „szétszórtságát” teszi szóvá.⁸

A kritika elutasító válaszait persze ki tudjuk védeni azzal, hogy Szentkuthy nem is szándékozott korhű Goethe-életrajzot írni. Épp azért, mert önmaga álcázott portréját akarta a regényben megszerkeszteni. Adódik viszont a kérdés, a szerző saját műveihez fűzött megjegyzése, értelmezése mennyire befolyásolja, vagy egyenesen szabja meg egy mű értelmezési irányát? Kompetensebb-e a szerző a saját művei kapcsán, vagy ő is csupán egyike a lehetséges értelmezőknek? Roland Barthes óta tudjuk, utóbbi esetről van szó⁹, még ha a gyanútlanabb olvasónak úgy is tűnik, a szerzőnek – épp azért, mert ő alkotta a művet – az értelmezés fölött is hatalma lehet.

Ha a szerzői értelmezést érvényesítjük, vagy abból indulunk ki a saját értelmezésünk során, jelentősen le is szűkítjük ezt az amúgy rebbenő metaforákkal, metamorfózisokkal teli regényt. Szerencsésebb lenne, ha a Goethe-regényt (és ezzel a teljes *Önarckép...* sorozat köteteit) nem az írói arc lenyomataként olvasnánk. Ekkor ugyanis az író óhatatlanul is önmitizáló gesztusai alól is felszabadulnánk. Ehelyett az *Arc és álarck* című életrajzi fantáziát olyan naplóregénynek fogjuk fel, amelyben nem az explicit írói kijelentések nyomaira vadászunk – vagyis az író Goethe maszkján átütő arcképére –, hanem azokat az írói megoldásokat keressük, amelyek a napló műfaji elvei szerint alkotják meg a regényt. És itt hangsúlyozzuk, hogy a Szentkuthy által értett és kultivált naplójellegre gondolunk. Ebben az olvasatban a regényt már annak olvassuk, ami, vagyis nem a Goethe maszkja alatt megbújó író arcképeként, hanem Goethe maszkja alatti (fiktív és nem életrajzi!) Goethe arcképeként. Ebben az esetben szabaddá válhatunk a regény sokrétű önértelmező játékaik számára.

Ami regényünkben ezt a Szentkuthy által kultivált naplójelleget alátámasztja, az elsősorban a szinte már gyónásszerű önmeghatározás, ami alaphangként vonul végig. A regény teljes szövegében az öreg Goethe meséli kedves doktorának eddigi megtett életútját, miközben jelentős önismeretről tanúskodó vallomások „tarkítják” a történet-mesélést. Habár a másikkhoz szóló beszéd itt-ott felismerhető – legalábbis egy-egy újabb

5 I. m. 26.

6 Szabó Ede: *Arc és álarck. Szentkuthy Miklós Goethe-regénye*, in: Rugási Gyula (szerk.) *A mítosz mítosza. In memoriam Szentkuthy Miklós*, Nap Kiadó, 2001, 97.

7 Klaniczay Tibor: *Szentkuthy Miklós: Hitvita és nászinduló*, in: i. m., 93.

8 H. Lukács Borbála: *Szentkuthy Miklós: Arc és álarck*, Új Irás, 1963/4.

9 Roland Barthes: *A szerző halála*. In uó: *A szöveg öröme*. Budapest, Osiris, 1996.

életpezítő elején – ez nem eredményez párbeszédességet, mivel a „Doktor” közbeszólása, reakciója egyáltalán nem kap helyet a regényben. A teljes regény Goethe inkább önma-gának szóló nagymonológja, amikor is az élettörténet során kikristályosodott értelmek a személyiség, vagy épp az „élet” mozgatórugóiról mondanak el lényeges dolgokat. Mint például a következő mondat: „*Micsoda blamázs volt az én mondainkedésem, hiszen lényegében nyugtalan magános vagyok, gondolkozó és könnyes érzelmek barátja, nem férfi, hanem gyermek, nem a világ, csak annak pedáns vagy hisztériás vagy ábrázoló vagy hidegen komédiás tükre.*”¹⁰

Ehhez hasonló sommásan önmeghatározó kijelentéseket bőségesen találunk a regényben. Akár úgy is tűnhet, hogy az eseményekkel való számvetés csakis az ilyen, és ehhez hasonló felismerések miatt volna jelentős. Ugyanakkor azt is észrevehetjük, hogy az önértelmező megállapítások számos alkalommal ismétlődnek, egy-egy Goethe számára lényeges gondolat más eseményhez kapcsolva, eltérő köntösben ugyan, de újra előbukkan. Sőt, még meg is kockáztathatjuk, hogy a teljes regényben lényegében *ugyanazok*, bár variációkban megbúvó, de újra és újra előretörő gondolatok vonulnak végig. Ilyen például az *élet és kifejezés* dilemmája, amelyben a kifejezés mindig hiány az élethez képest, a szerelmi szakítások kapcsán a tartós társas öröme való képesség hiánya, a *rend, önfegyelem, klasz-szicizmus*, és a nyers, barbár ösztönök, továbbá az *egység* és a *világ ezerarcúságának* kettősségei. Miközben a sommás megfogalmazásukban kissé általános, és ismétlődésüknél fogva újdonságukat, erejüket veszített gondolatok – amik mégis fontoskodóan a regény alapgon-dolatainak tűnnek – mögött, mellett szívárványosan tarka leírások váltják egymást családi miliőről, nőkről, barátokról, Itáliáról, Velencéről és még sorolhatnánk.

A pszichologizáló hangból kiindulva adódik a kérdés: milyen lélektani képletről beszélnek ezek a sommás önvallomások? Különösen, ha ismétlődő jellegüket tekintjük? Minden goethei „*die Ganze Welt*”, mohó életéhséggel *együtt járó* tudós megszállottság ellenére (vagy éppen azért!) nem a derűs kiegyensúlyozottság, ha úgy tetszik a klasszicista egyensúly lenyomatai. A kettősség, a szétszakítottság, az ellentétekben való gondolkodás sokkal inkább a diszharmónia tünete a könyv Goethe-figurájában. A kínzó kétségek paradox, széthúzó bensőt sejtetnek. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy főhősünk saját felállított kettősségeihez sem következetes. Számos helyen említi ugyanis az írásnak élethez képest hiányjellegét, mégis előfordul, hogy az írást a természet teremtő erejéhez hasonlítja¹¹, vagy másutt önéletrajzát hasonlítja a természet metamorfózisaihoz.¹²

Úgy tűnik, ha ezen az úton haladunk, vagyis ha a regény egészéről, belső szerkezetéről próbálunk megállapításokat tenni, általánosságok ismételtetésével egy-kettő kimerítjük a regény világlátását. Pusztán a Szentkuthy-kutatások által már feltárt írói módszert ismételhetjük itt is, miszerint Szentkuthy egyszerre volt otthon a túlszűfolt, aprólékos leírások és az átfogó, szintetikus világlátás nem annyira kettősségében, mint inkább egyidejű ábrázolásában.¹³ Valószínű, hogy a már idézett kritikusokat is éppen az zavarta a Goethe-

10 Szentkuthy Miklós: *Arc és álarc*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1962, 171.

11 „*Én is mikor jénai magányomban dolgoztam, bizony nem ismertek volna rám azok, akik csak fogadások alkalmával láttak: akkor rendetlen volt a ruhám és a lelkem, irataim és fénytani műszereim; a természet, mikor alkot, szül és alakít, akkor bizony rongyos, kaotikus és büdös, és én nagyon szeretem a remete-odúk termékeny káoszát, épp ezért kell aztán ellenméregnek az elegáns, feszes, formális parádé.*” Uo., 507.

12 „*Nem kezdetleges egocentrikusság bennem, hogy kész műveimmél jobban érdekelt önéletrajzom: hiszen ezekben az önéletrajzokban nem én voltam fontos (...), hanem a természet és történelem fejlődéstörvényei bennem.*” Uo., 505–506.

13 Ehhez kapcsolódóan egy idézet a *Véres számár* című regényéből „...minden mondat-pillanatban, szótág-félhang billentyűben örökké jelen és együtt van a Teremtés minden kristálya, virága, állata, álló és bolygó csillagok, a végtelenséget spanyolfalazó, behavazó csillagködök, s mindez a karnevál, mindezek a csóktól habos üstökösök: a legszigorúbb logika és matematikai ráció kerekeim és csigasoraim futnak, de a kerekeket

regényben, hogy a nagyregényű életrajzi téma egészen más, a regénytől elütő elvárásokat keltett. A kritika elvárásai szerint egy olyan értelmezői rendnek kellett volna megvalósulnia a könyv lapjain, ami eligazítja az olvasót a kapcsolatok megtalálásában, és ezek a kapcsolatok valamilyen egészre: korrajzra, élettörténetre fókuszáltak volna. Ehelyett az olvasó kap: néhol lényegtelennek tűnő részletekben, életpizódokban való tobzódást, amelyek szentenciaszerű vallomásokba torkollnak, ráadásul ezek a lelki alkatot megmutató vallomások sem következetesek.

Ha viszont szem előtt tartjuk azt az értelmezést, miszerint minden szöveg kijelöli a maga mintaolvasóját¹⁴, Szentkuthy Goethe-regényéből is kiolvasható egy nagyon határozott arcélú mintaolvasó. Ez a mintaolvasó az apró részletekben leli örömét, hogy a kicsiben mégis valami nagyot, átfogót fedezzen fel, de ez az átfogó sohasem tudni, mikor, honnan érkezik. Szentkuthy mintaolvasójának minden pillanatban készen kell állnia a meglepetésre. Minden bizonnyal ilyen mintaolvasó volt Zéno Bianu, Szentkuthy francia fordítója, aki az író szövegei kapcsán a fraktál írásmódot említi.¹⁵ Ő ugyanazt mondja, hogy műveinek legkisebb bekezdéseiben felismerhető Szentkuthy egész személyisége, viszont ezt a megállapítást (amely ugyancsak tükröző, valami transzcendens egészet megcélzó) kiegészíthetjük azzal, hogy a kis részek nem elsősorban tükröznek, megmutatnak, hanem *formálnak*.

A fentieket megfontolva ahhoz, hogy a Goethe-regény világlátásáról pontosabb képet kapjunk, egyetlen, de nagyon beszédes részt emelünk ki a regényből, méghozzá az ifjú Goethe filozófia házi feladatáról szóló részt. Goethe Platón Menónjának következő mondatát kell feladatként kommentálnia: *„ha úgy véljük, hogy azt, amit az ember nem tud: kutatni kell –: jobbak, férfiasabbak és kevésbé lusták vagyunk, mint ha azt véljük, hogy amit az ember nem tud, azt nem lehet megtalálni, és az ember egyáltalán ne is kutassa”*.¹⁶ Mondanunk sem kell, már maga a feladatként kiragadott rész is igazán „goethés”, amennyiben a goethei sorsképletet foglalja össze röviden. Másrészt az alapszöveg-kommentár viszony maga is szerencsés a fraktál-látásmód szempontjából. Most lássuk, hogy az ifjú Goethe a fenti szentenciára milyen értelmezést ad:

„A parasztok nyikorgó kordékra rakva hozzák a zöldséget: ezüstgerezdes fokhagymát, patkányfarkú feketeretket, rojtos-eres kelkáposztát, bibircses krumplit és keserű illatú petrezselymet. Néztem a rőt teheneket, az oldaluk jobbra-balra duzzadt, de a gerincük csontja majdhogy ki nem szakadt a hátukból, a szarvuk kurta tréfa, szőrös fülük bután pislákol, a hajcsárok káromkodnak és füttyörésznek; a talicskás lovak pántlikás farkuk alól ejtegetik a gőzölgő ganéjt. Nem tudtam, miben gyönyörködjem elébb? A virágzó természetben avagy a kidőlt törzsekben, hervadt virágokban, beteg csontokhoz hasonló fűzfa-torzókban? Itt egy nyírfa fehér törzse rikitott, holdszínű héjával, amott a tépett kéreg mögött vastag fatörzs bele; távoli, sovány tisztáson bárányok utánozták síró hangon a bárányfelhőket; a kékre vert patak a sziklákon hányta a tajtékot; óriási ólomfelhők kulisszái előtt ismeretlen madarak cikáztak, fehér szárnyuk végén hermelines, fekete bojtjal; lábam körül lapulevél bőrös, gödrös rongyai. A parasztkunyhókban vajon most milyen élet folyik? – alig tudott az ember szobát képzelni beléjük, mert a tetők égig értek és pince alá lógtak nádas szakállukkal, miért ezek a neveléses óriás-fedelek?”¹⁷

atomhasító paradoxonok szórják százezer szilánkká...” Szentkuthy: *Véres számár*, Magvető Kiadó, Budapest, 1984, 17.

14 Umberto Eco: *Hat séta a fikció erdejében*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007, 41–69.

15 Lásd Tompa Mária: *Rajz és szöveg összefüggése Szentkuthy Miklós életművében*, http://www.szentkuthymiklos.hu/hu_kepmagyarazat.html#. (Letöltés ideje: 2016-09-15)

16 Szentkuthy: i. m. 117.

17 Uo. 117.

Nos, elsősorban azt vesszük észre, hogy nem arról szól a kommentár, mint a feladat-ként kapott szöveg. Ha kérdés-válasz kapcsolatában gondoljuk el ezt a két szöveget, a második leíró szöveg nem válaszol a felvetett szentenciára – vagyis a kérdésre.

De ne siessük el a választ. Ezeknek az impresszionisztikus, éles megfigyelésű képeknek vajon valóban nincs kapcsolata Platón idézett mondatával? Vajon Goethe ajának és filozófiatanárának van igaza, akik elképedve hallgatják az ifjú Goethe felolvasását? Vajon a fiatal tanítvány csakugyan egy diákos csínynek szánta, amivel csupán meg akarta hőkenteni konformista környezetét?

Bízást állíthatjuk, hogy nem így van, főhősünk ezt a szöveget halálosan komolyan gondolta. Mert milyen is ez a szöveg, ha egy kissé elidőzünk nála? Elsősorban a személyes tekintet útját követi, ami nemcsak a látványt, hanem magát a tekintetet is megmutatja. Másodsorban egy olyan tekintet ez, amely mintha először találkozna a dolgokkal, egy ihletett első látás rácsodálkozó pillantása, amelyben a dolgok még újszerűek, egyediek. Ha a látás irányultságát tekintjük, mindez gyönyörködésnek, esztétikus élményeket gyűjtő elidőzésnek tetszik. („*Nem tudtam, miben gyönyörködjem elébb?*”) Irányultságát tekinthetően céltalannak, egyáltalán nem valamiféle megismerésnek vagy természettudományos kutatásnak. Ilyen értelemben egyenesen ellentmond egy „komoly” filozófiai kommentárnak.

De ha a képeket önmagukban nézzük, immár elválva filozófiai kommentár szerepétől, vajon nem a *képek teremtő ösztönét* hordozza mindegyik kép? Azaz a látvány által előállt benyomás itt és most *történő* megformálódásai? Azt is észrevehetjük, hogy a képekben formálódó értelem előfeltétele nemcsak a nyitott, csodálkozó szem, hanem valami furcsa nem tudás. Nem tudás abban az értelemben, hogy a tekintet a rá záporozó hatásokban, látványokban elvesz, nincs egy jól megszabott térbeli pozíciója, ahonnan – valamilyen rendszer, hierarchia szerint – számba venné a körülötte levő dolgokat. Az észlelőnek semmi sem kerüli el a figyelmét, a lába körüli legkisebb gaz is ugyanolyan súllyal kerül latba, mint a távoli látványelemek. Az olvasónak az az érzése, ez a leírás akár vég nélkül folytatódhatna, nincs egy olyan elv, amely szerint lezárható lenne, inkább csak önkényesen megszakítható.

Épp ez az „egyediségében minden dolog egyenrangú” típusú látásmód a nagyon lényeges a Goethe-regényben. Az alapélmény ugyanis az, hogy „egyediségében minden dolog egyenrangú” még előtte van a reflektív, osztályozó, ha úgy tetszik, spekulatív gondolkodásnak. Épp ezért érhető el általa az *egység*, ami nem a spekulatív analízis nyomán létrejött kapcsolat, hanem átcsapás. Váratlan, itt és most történés. És az átcsapásnak, a mássá válásnak épp az a feltétele, hogy a dolgok a maguk egyediségében mutatkozzanak meg.

Tovább kutakodva, a vizsgált szövegrész akár önmagában is, de még inkább a filozófiai szöveggel való kapcsolatában erősen emlékeztet az észlelésen alapuló filozófia azon gondolataira, amelyet Maurice Merleau-Ponty fejtett ki az ötvenes években. A szövegrész beszélője számára a térben való „elveszés” („*nem tudtam, miben gyönyörködjem elébb?*”) annak felismerése, hogy a világ körülöttem van, mindig az észlelő test körül, és nem szemben állva vele.¹⁸ Az „itt” és az „amott”, az „ólomfelhők kulisszái” és a lábakat körülölelő lapulevelek az eleven tekintet számára egyformán kitüntetett pontok. A filozófus nyomán mondhatjuk, hogy a test szeme ez, a formákon megnyugvó pásztázó tekintet, nem pedig az elvont gondolkodás átszellemített látása. Amit immár filozófiaként az ifjú Goethe is megerősít felolvasása végén: „...a filozófia egyetlen lehetséges alakja: az eleven valóságos világ megfigyelése.”¹⁹

18 Lásd: Maurice Merleau-Ponty: *A szem és a szellem*, in: *Fenomén és mű*, szerk. Bacsó Béla, Kijárat, Budapest, 2002, 53–77.

19 Szentkuthy, i. m. 18.

Persze a fenti kapcsolattal nem azt akarjuk mondani, hogy Szentkuthy a francia filozófus gondolatainak irodalmi átültetője volna. Azt sem tudhatjuk teljes bizonyossággal, hogy ismerte, olvasta volna a filozófus műveit. Azonban a látás értelemadó szerepét Szentkuthynál, annak fontosságát hiba volna tagadni.²⁰ Újra csak a *Metafora*-könyvet idézhetjük, ahol számos helyen tűnik fel, ahogy a tekintet pásztázza a körülötte levő dolgokat, mint a következőkben is: „...a roletták lécei, a párkányon felfutó növény holdas, tej-kék levelei (reggel fél 3-kor), az utcai világosság, a hálószobai homály, a szétgyúrt paplanok, a kilátszó akt-szótagok – ezek az impresszióim a legfontosabbak, ezek nekem minden.”²¹ (Kiemelés a szerzőtől.)

Visszatérve a regény naplószerűségére, vajon nem lehet-e felfogni a regény vibrálóan sokszínű egészét az én alapszövegének mintegy újabb házi feladatként írott kommentárjaként? Amikor is *látszólag* nem arról szól a kommentár, mint az alapszöveg? Talán azért is tűnnek érdektelennek, fárasztónak a regényben felbukkanó énré, jellemre, álcacokra, maszkokra vonatkozó sommás összefoglalások, mert a válasz nem ezekben, hanem mindig valahol máshol van. Néha a fejünk fölötti ólomfelhőkben, néha csak egy lábunk köré simuló lapulevéiben.

20 Lásd Szentkuthy műveiben számos helyen szereplő tájak, városok, épületek, képek invenciózus leírásait. (És ehhez a kérdéshez tartozik Szentkuthy rajzhoz, grafikához való vonzódása is.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a látvány szavakká való átültetése nem mindig egyforma színvonalú. A Goethe-regényben a strassbourgi vagy erfurti dóm egyes részeinek leírásai inkább csak ürügyet jelentenek a jellemkép megragadásához. Ezekben a képekben a kimondott szándék: az életet strassbourgi dómmá építeni nem ad elég teret a leírások váratlan történő kapcsolódásai számára.

21 Szentkuthy, i. m., 4. Lásd ehhez kapcsolódóan Valastyán Tamás szép megfogalmazását – habár ő a tekintet szerepét az olvasás alakzataként értelmezi: „Itt nem egyszerűen nézésről vagy látásról van szó. Ami itt élénk tűnik, az a világ invenciózus újra megalkotása a tekintet erejével, egy lehetséges létezőmódozat kristálycsillanása, intenzív formája – hangsúlyok elhelyezésével, kiemeléssel és háttérben hagyással, a ritmus segítségével, azaz az idő tiszta érvényesítésével: íme az innovatív olvasás alakzata.” Valastyán Tamás: *Mit ér az ember, ha ír? Ahogy Szentkuthy olvas*, Tiszatáj, 2010. január, 81–82.

Gömöri György

Nobel-díjasok, akiket ismertem

Egyetemi pályám során Cambridge-ben számos Nobel-díjas tudóssal találkoztam. De mivel többrendbeli irodalmár vagyok, alább csak azzal a hat *irodalmi* Nobel-díjossal foglalkozom, akiket ismertem. Díjazásuk sorrendjében beszélek róluk, kezdve az 1980-ban díjazott Czesław Miłosz-sal.

1

Miłosz egyik fiatalkori kötete már 1953-ban a kezembe került, méghozzá arra is emlékszem, hol: a Balti-tenger melletti Sopotban, egy kedves lengyel hölgy jóvoltából, aki egy napra kölcsönadta ezt az irodalmi csemegének számító, és természetesen betiltott kötetet, egy nyugati emigráns költő könyvét! Magával a költővel csak négy évre rá ismerkedtem meg, ez Strassbourgban, a Free Europe University nyári tanfolyamán történt, amire (bár nem voltam Free Europe-ösztöndíjas), engem is meghívtak. Erről és a Nobel-díjas költővel való kapcsolatomról már több alkalommal írtam, utoljára *Magyar–lengyel változatok* című könyvem (Pro Pannonia, 2016) 127–135. oldalán. Ennek az első találkozásnak levélváltás volt a következménye, ezt egy újabb találkozás követte egy párizsi kávéházban, végül pedig egy meghívás a kaliforniai egyetemre, Berkeley-be, ahol a költő 1960 óta tanított. Miután Miłosz hazajött Berkeley-be Párizsból, ahol 1960 második felében egyetemi szabadságát töltötte, gyakran találkoztunk, vendégeskedtem gyönyörű kilátást nyújtó házában, látogattam a régi és az újabb lengyel irodalomról szóló előadásait is, amiket erős akcentussal, de lendületesen és sok humorral adott elő. (Az 1964-es előadásokról készített jegyzeteimet eljuttattam Krakkóba Aleksander Fiutnak, Miłosz legjobb lengyel szakértőjének, de gondolom a jövő irodalomtörténészeinek nehéz dolga lesz, mert két füzetet betöltő jegyzeteim, megjegyzésekkel tarkítva, három nyelven – angolul, lengyelül és magyarul! – készültek.)

De térjünk rá költői kapcsolatunkra. Ez azzal kezdődött, hogy a londoni *Irodalmi Újság*ban közöltem Miłosz *Antigoné* című párbeszédese versének fordítását, amit ő a magyar forradalom „munkásainak, diákjainak és katonáinak” ajánlott, azzal a megjegyzéssel, hogy ezt a töredéket ő 1949-ben írta, tehát az 1944-es varsói felkelés áldozatainak emlékére. Ez az elég hosszú versfordítás aztán a többnyelvű *Gloria victis* című versantológia (München, 1966) egyik legnagyobb figyelmet felkeltő verse lett, bár maga a költő, ha nem is szégyellte, de nem tartotta azt munkássága kiemelkedő darabjának.

Az évek során számos helyen közöltem Miłosz-fordításokat, nyugati magyar lapokban és folyóiratokban, a jugoszláviai *Híd*ban, sőt 1980-ban, amikor Czesław Miłosz Nobel-díjas lett, még a *Magyar Nemzet*ben is! (Sőt, egész kötetre valót is fordítottam Miłosztól, ez *Ahogy elkészül a világ* címmel jelent meg 2001-ben az AB-ART kiadónál, és nem keltett különösebb feltűnést.) Ami a költő kitűnő prózáját illeti, abból csak egy elbeszélést választottam, ez volt a *Brogart*, ami témájánál fogva már csak a rendszerváltás után jelenhetett meg, méghozzá a 2000 című lapban, úgy, hogy a szerkesztő megkérdésem nélkül több

helyen stílusjavításokat eszközölt. Amikor rákérdeztem, miért nem kérte beleegyezésemet (a szerintem több helyen indokolatlan) változtatásokról, agresszív hangon válaszolt – neki erre nem volt ideje! Megszakítottam vele a kapcsolatot, élete végéig köszönőviszonyban maradtunk: a történet negatív hőse a nemrégien elhunyt, egyébként kítűnő litván tudós Bojtár Endre volt.

A hatvanas években Milosz még eléggé magányos volt Berkeley-ben. Azt gondolta, Lengyelországban teljesen elfelejtették, és én hiába bizonygattam neki, hogy ez nincs így. Amerikai elismertetésében két ember játszott fontos szerepet: Kenneth Rexroth és a később ugyancsak Nobel-díjas orosz Jozsif Brodskij. 1978-ban Neustadt-díjat kapott, és többen ünnepeltük a *Books Abroad* című világirodalmi folyóiratban, ez alkalommal, azt hiszem, a kanadai Louis Iribarne és én voltunk a kivételek, a többi tanulmányíró lengyelek közül került ki. Levelezésemet Miłosz-sal a krakkói Jagelló-könyvtár birtokolja, két hosszabb hozzám írott levele megjelent folyóiratban, és nagy örömmre szolgált, amikor 2011-ben a krakkói maraton hosszúságú Miłosz-konferencia első előadójának engem kértek föl a szervezők. Arról nem beszélve, hogy úgy gondolom, a saját költészetemre is hatott ez a litván–lengyel emigráns, a huszadik század egyik legjelentősebb költője, a 2004-ben elhunyt Czesław Miłosz.

2

Bár egy-két versét fordítottam magyarra, Seamus Heaney északír költő, aki angolul írt, volt az az irodalmi Nobel-díjas, akit legkevésbé ismertem, mivel csak egyetlen alkalommal találkoztunk. Erre Cambridge-ben került sor, valamilyen gyászszertartáson vettem részt, amire Heaney is eljött, ez valamikor a kilencvenes évek vége felé lehetett, mindenesetre jóval azután, hogy elolvastam (és a *Nagyvilágban* recenzáltam) a költő *The Government of the Tongue* című 1988-as tanulmánykötetét, amiből kiderült, hogy Heaney milyen nagy becsben tartja a lengyel Czesław Miłoszt és fiatalabb költőtársát, Zbigniew Herbertet. (Utóbbi hosszú esszében méltatta, és verset is írt róla). Ekkor már megjelentek Seamus Heaney-nek Stanisław Barańczakkal együtt készített kiváló Kochanowski-fordításai (a lengyel reneszánsz legnagyobb költőjének *Gyászdalait* fordították együtt), tehát a pár perc alatt, amit Heaney társaságában tölthettem, főként lengyel fordítótársa iránt érdeklődtem.

Barańczak ekkor már nem volt jól, Parkinson-kórja miatt jóval a nyugdíjas korhatár előtt abbahagyta egyetemi előadásait, de változatlan hévvel dolgozott otthonában. Amikor Heaney meghallotta lengyel barátja nevét, elmosolyodott: „Hát igaz, ami igaz. Staszek a munka valóságos megszállottja” – amiből azt olvastam ki, hogy keményen megdolgozott lengyelül nem értő társfordítóját. Aki egyébként nagyon rokonszenves embernek bizonyult, északír katolikus létére felül tudott emelkedni a helyi véres protestáns–katolikus vitákra és ellentéteken. Lehet, hogy Nobel-díjában része volt ennek a politikai elfogulatlanságnak, illetve művészi objektivitásnak, amellet, hogy Heaney ritkán írt kötött formában, tehát kiválóan lehetett fordítani más nyelvekre. Magyarra többen ültették át verseit, köztük Tandori Dezső, meg Imreh András, akit nemrégiben Dublinba is meghívtak egy nagy Heaney-konferenciára –, ennek ellenére, nem hiszem, hogy ismertebb lenne ma Magyarországon, mint kortársai közül akár Sylvia Plath, akár Ted Hughes. Igaz, egyáltalán ki olvas még Magyarországon (különösen más nyelvből fordított) verseket?

3.

Jozsif Brodskij hangját először azon a londoni estén hallottam, amit a Poetry International szervezett 1972-ben. Akkor már sokat hallottam erről a tehetséges és méltatlanul meghurcolt orosz költőről, akit „parazitizmus” vádjával citálták bíróság elé és ítélték

el az akkori Leningrádban, ügye nagy port vert föl angol irodalmi körökben. Brodskij, ha jól emlékszem, vörös hajú, korán kopaszodó fiatalember volt, amikor a szovjet hatóságok egyszerűen eltávolították szülőföldjéről. Ez történt Szolzsenyicinnel is, és el kell ismerni, sokkal kellemesebb fajtája volt ez a száműzetésnek, mint egy bánya Szibériában.

Brodskij nagyon tudatos és művelt költő, a huszadik századi orosz költők közül talán Oszip Mandelstámhoz és Akhmatovához áll a legközelebb. Viszont főleg „nyugatra” tájékozódott, fiatalon megtanult angolul és lengyelül, és John Donne meg Czesław Miłosz verseit olvasta legszívesebben. Mindezt később tudtam meg róla, amikor már interjút adott nyugati lapoknak. A Poetry International estjén megkapott versolvasása: kántálva, szinte énekelve olvasta fel, illetve mondta el hosszú, rimekben gazdag verseit. Cs. Szabó László, aki mellettem ült azon az esten, megjegyezte: „Ez a fiú elsiratja őseit” – amit lehetett szellemi ősökre is érteni, de arra is, hogy Brodskij ősei között alighanem zsidó kántorok is voltak, innen örökölte előadói képességét.

Mindenesetre hallani és látni lehetett, hogy Brodskij különlegesen ragaszkodik az orosz költészet hagyományos formáihoz. Ezt később sem adta fel, amikor Amerikába távozott, de ott esszéket is kezdett írni, még hozzá angolul – a kettő együtt növelte ismertségét, illetve népszerűségét. Egy ideig Ann Arborban, a michigani egyetemen kapott kutató-ösztöndíjat, én éppen ott tartottam lengyel irodalmi előadást – ekkorra esett második találkozásom vele. Baráti társaságban említették, hogy az orosz költő itt tartózkodik, amire föl hívtam, jöjjön át beszélgetni. Vodkával ugyan nem tudtuk kínálni, de az amerikai whiskey se rossz, megoldotta nyelvét a bourbon.

Persze irodalomról beszélgettünk, egészen biztosan szó esett Miłoszról is, akit később éppen Jozsif Brodskij javasolt a Neustadt-díjra, amit Amerikában a Nobel-díjhoz vezető lépcsőként emlegettek. A magyar irodalom kevésbé érdekelte Jozsifot, viszont a műfordítás problémái igencsak izgatták. Ő a formahű fordítás híve volt, ezért bírált meg egy olyan Anyegin-fordítást, ami lazán kezelte Puskin csengő-bongó rímeit. Ebben csak részben volt igaza, mert angolra fordítás esetében mindig kompromisszumot kell kötni az eredeti hangzása és az angol vers lehetőségei között. Amikor később egy cambridge-i irodalmi fesztiválon újra találkoztunk, ez volt az egyik közös témánk, különös tekintettel Clive Wilmerrel készített, többé-kevésbé formahű Radnóti-fordításainkra.

Brodskij sokat dolgozott, olyan intenzíven, mintha csak sejtette volna, hogy korán fog meghalni. Szívproblémái voltak már fiatal korában, amiket súlyosbított alkoholfogyasztása és erős dohányzása. John le Carré új könyvében (*The Pigeon Tunnel*) leír egy jelenetet, amikor egy londoni kínai étteremben együtt ebédel az alkoholtól-dohánytól orvosilag eltiltott, de ezt az intést semmibe vevő Brodskijjal, aki ekkor tudja meg, hogy megkapta az irodalmi Nobel-díjat, és könnyek között búcsúzik a hajdani kémtől és kiváló *thrillerek* írójától. „Most egy évig sokat fogok fecsegni” – mondja ekkor Le Carrénak Brodskij, a várakozó újságírókra utalva. Ez 1987 őszén volt, utána az emigráns orosz költő még kilenc évig élt, Velenecében temették.

4

Wisława Szymborska az egyetlen nő Nobel-díjas ismerőseim közül. Vele alighanem kétszer is találkoztam, jöllehet csak a második alkalom ragadt meg igazán emlékezetemben, mert akkor fényképek is készültek rólunk. Először nagyon fiatalon, 19 évesen, a Magyar Írószövetség ösztöndíjasaként barátkoztam Krakkóban a két Tadeusz-sal, Nowakkal és Śliwiakkal, és bejártam a Śliwiczára, ahol saját házuk volt „az íróknak”, vagyis lakásaik és saját éttermük a földszinten, úgy tetszik, Szymborska is ott lakott még 1953-ban első férjével, Adam Włodekkel. Lehet, hogy már akkor bemutatkoztunk egymás-

nak, de én Włodekre is csak homályosan emlékszem, pedig lehet, hogy ő vitt ki engem Nowa Hutára, mutatta meg a Krakko közelében épülő „szocialista várost”. Akkor már megjelent Szymborskának egy kötete, de sem erre, sem második kötetére nem figyeltem föl mindaddig, amíg 1956 őszén, Rajk László újratemetése és a magyar forradalom után kezembe nem került egy keserű, kemény verse, a *Temetés*. Csak egy pár sort idézek belőle saját fordításomban: „*S te nép, csodáld e tettet / e nagyszerű eredményt: / ki egyszer született meg / – kétszer is eltemették*”. A Gomułka-rendszer első hónapjaira jellemző viszonylagos szabadságot jelzi, hogy ez a vers belekerülhetett Szymborska harmadik, 1957-es, *A Yeti megszólítása* című kötetébe.

Más szóval Szymborska, aki korábban hitt a lengyel szocializmus ígéreteinek, 1956-ra már teljesen kiábrándult a szovjet mintájú, „szocializmusnak” csúfolt imperialista államkapitalizmusból. Mégis (gondolom, egzisztenciális okokból) benne maradt a revizionizmustól megfertőzött LEMP-ben, a párttagságról csak 1966-ban, a híres Kołakowski-ügy után mondott le. (Ez megint egy speciális lengyel jelenség, hány író adta vissza párttagsági könyvét tíz évvel a lengyel változások és a magyar forradalom után – erre nem volt példa sehol másutt a kommunista „béketáborban”.) Én meg közben jártam ugyan Lengyelországban, sőt Krakkóban is, de Szymborskával valahogy elkerültük egymást.

A hetvenes-nyolcvanas években (mint polonista, a cambridge-i egyetem tanára), több ízben ellátogattam Krakkóba, ahol főleg Jan Prokoppal, illetve Leszek Elektorowicz-csal találkoztam, utóbbival sűrűn leveleztünk, időnként írtam is Leszek egyik lapjába. Őt nagyon érdekelte az angol és amerikai irodalom, sokat fordított angolból lengyelre. 1984-ben Elektorowicznál teáztam, amikor két illusztris vendég érkezett: Szymborska, élettársával, az ugyancsak író-költő Kornel Filipowicz-csal.

Nem emlékszem, miről beszélgettünk aznap délután, de a fényképeken egy derűs, nyugodt hölgy látható, amint egy jókora macskát simogat. A macska Elektorowiczké, de látom, hogy Wislawa asszony szereti ezt az állatfajtát – pár évre rá élvezettel fordítottam magyarra a *Macska az üres lakásban* című versét, amiben a cica elmondja, micsoda szemtelenség őt egyedül hagyni napokig (tulajdonosa közben elhalálozott), mert a hűséges lovakkal ellentétben, nem érzi, hogy aki neki eddig enni adott és gyakran simogatta, soha többé nem jön vissza. És az az igazság, hogy lényegében a krakkói együtt teázás után jöttem rá a Szymborska-líra ízére és zamatára. Így aztán a Csordás Gábor által szerkesztett magyar Szymborska-válogatásba is bekerült néhány fordításom, de újabban is jelentek meg magyarításaim, volt olyan verse (*Gyűlölet*), amit kétszer is lefordítottam, másodsor tavalý, amikor ez az érzélem újra kezdte áthatni a politikusok szónokleit.

Szymborska nem ösztönös, ő gondolkodó költő. Néha egy-egy filozófiai tételből bont ki remek verseket. Voltak, akik (gondolom, „pártos” múltja miatt) rosszalották, hogy ő lett a második lengyel irodalmi Nobel-díjas, de ezek a kérértlen kritikuskok elfelejtették, milyen okos, mondhatnám, bölcs embert próbálnak leszólítani. Mert felejthetetlen, amit Szymborska mondott, amikor közölték vele, hogy ő kapta az 1996. évi irodalmi Nobel-díjat: „Nagy megtiszteltetés, de meg kell mondanom, hogy van még két lengyel költő, aki éppúgy megérdemelte volna a díjat: Tadeusz Rózewicz és Zbigniew Herbert”. Aki tudja, milyen féltékenyek lehetnek költők egymásra, értékelheti ezt a mondatot: ennél jobbat, okosabbat nem is lehetne kitalálni.

5.

A perui születésű Mario Vargas Llosát Cambridge-ben ismertem meg, ahol egy évet töltött, gondolom, kutatással. Ekkor (a hetvenes évek közepén) már ismert író volt, de közel sem olyan ismert, mint Márquez vagy Borges, hogy csak két nevet említsek. Mario eljárt a

cambridge-i fiatal írók Richard Burns-Berengartennél rendezett találkozóra, ahol felolvastunk egymásnak műveinkből, néha meg is vitattuk azokat. Jól beszélt angolul, és volt benne valami veleszületett kedvesség, ami miatt mindnyájan szerettük, örültünk jelenlétének.

Márquezt már olvastam, de a latin-amerikai próza egyébként csak mérsékelten érdekelt, ezért minden rokonszenvem ellenére sokáig elhanyagoltam Mariót. Nem is olyan régen viszont megvettem *Feast of the Goat (A kecske ünnepe)* című művét, ami Trujillóról és diktatúrájáról szól egy női főszereplő szemén át. Vannak, akik ezt tartják Mario Vargas Llosa legjobb regényének – lehet, hogy igazuk van. Trujillo a Dominikai Köztársaságnak volt több évtizeden át diktátora, és Mario remekül írja le azt a folyamatot, hogyan lesz a „rendcsináló” nemzeti hősből korrump és gyilkos diktátor, akit végül saját emberei eltesznek ugyan láb alól, de akinek öröksége hosszú időre rányomja bélyegét erre a közép-amerikai szegény kis államra és lakóira. Ez a regény nem könnyű olvasmány, mert rengeteg szereplőt mozgat, és nincs megindexelve – még egy magyar nő is felbukkan benne, mint Trujillo egyik szörnyű fiának a barátnője vagy felesége. De akit érdekel egy ország erkölcsvesztése és egy jellem elrohadása a hatalom bűvöletében, annak feltétlenül ajánlom Mariónak ezt a dokumentumregényét. Mario 2010-ben kapott Nobel-díjat, amihez (gondolom) *A kecske ünnepe* sikere jelentősen hozzájárult.

6.

A legkésőbbi, mert 2011-es Nobel-díjas, akit ismertem, az azóta elhunyt svéd költő, Tomas Tranströmer volt. (Most veszem észre, hogy a hat nobeles emberem közül ma, 2018-ban, egyedül Mario Vargas Llosa él.) Róla sokat hallottam korábban a Svédországba emigrált magyar „szófuvaros” Thinsz Gézától, de kellett várnom a hetvenes évek elejéig, amikor Tranströmert meghívták egy cambridge-i költőfesztiválra. Ekkor én már pár éve a Darwin College kutatókollégium *Fellow*-ja, vagyis igazgatósági tagja voltam, részt vettem a költőfesztivál szervezésében is, emiatt gyakran láttam vendégül külföldi költőket. Mivel akkortájt barátkoztam össze a skót Robin Fultonnal, a *Lines review* című lap szerkesztőjével (csinált egy kiváló magyar számot, benne Kassák, József Attila, Radnóti és Pilinszky-versfordításokkal) és Fulton volt Tranströmer legszorgalmasabb angolra fordítója, meghívtam mindkettőjüket ebédre a Darwinba, ami fontos gasztronómiai fordulatot idézett elő kollégiumom történetében.

Tranströmerről azt kell tudni, hogy öntudatos, egyenes ember volt, véleményét általában nem rejtette véka alá. Így aztán, amikor a Darwinban ebédre konzervspagettit(!) tálaltak, megkóstolta, és utána megvetően tolta félre, salátát kért és kapott helyette. De mivel az én külföldi vendégem volt, és akkoriban tagja voltam a kollégium étkezési bizottságának, óriási botrányt csaptam a következő bizottsági ülésen. Ezzel ugyan végig sértettem az étkeztetésért felelős hölgyet (aki korábban az angol tengerparton volt panziótulajdonos), de azt elértem, hogy egyszer és mindenkorra levették műsorról a konzervspagettit a Darwinban. Igaz, a szakács is többször változott, azt hiszem, most sem született angol főz nemzetközi tagságáról híres kutatókollégiumom tagjainak.

Hálás voltam Tranströmernek a fenti beavatkozásért, és jó néhány évvel később kicsit viszonzni tudtam őszinteségét. Addigra már Amerikában is ismert volt költészete, tehát amikor 1990-ben Ivar Ivask, a *World Literature Today* szerkesztője beválogatott engem a Neustadt-díj zsűrijébe, örömmel fedeztem föl a döntőbe fölterjesztett névsorban Tomas nevét, s ahogy sorban estek ki a jelöltek (az enyémet is beleértve), úgy nőttek a svéd költő esélyei a tetemes összeggel járó irodalmi díjra. Végül csak ketten maradtak talpon: V.S. Naipaul, a trinidadi származású brit prózaíró és Jan Kaplinski jelöltje, Tomas Tranströmer. Az izgalmas végversenyben Tomas győzött, többek között az én szavazatommal.

És milyen szerencse, hogy abban az évben kapta meg a Neustadt-díjat! Hónapokkal később Tranströmer agyvérzés érte, s bár lassan visszanyerte szellemi képességei nagy részét, beszélni már nem tudott, csak zongorázni és rövid verseket írni. Úgy emlékszem, röviddel halála előtt kapta meg a Nobel-díjat, amit nagyon ritkán adnak svéd, tehát „bennszülött” költőnek vagy írónak. Mindenesetre 2015-ben engem kértek föl az *Élet és Irodalom*tól nekrológra, amit (mivel éppen Pesten voltam) rekordidő alatt meg tudtam írni a lapnak. Évekkel később pedig a *Vigiliában* olvastam Tomas egy jóval korábbi emlékezését Pilinszkyre, akit személyesen ismert. Valamilyen titokzatos módon lelki rokonság volt a két költő között, bár amennyire én tudom, Tranströmer nem volt istenhívő. De Thinsz segítségével fordította Pilinszky Jánost svédre, és megszerette a *Harmadnapon* költőjét, aki ugyan maga nem kapott se Neustadt-, se Nobel-díjat, de akit szinte minden európai nyelvre fordítottak, és így, Tranströmerrel együtt bekerült a huszadik századi líra vérkeringésébe.

Gajdó Ágnes

„Menjen, lelkem, faluzni Teránkkal”

Cselédsors a harmincas évek második felében

Nagyanyám életéről sok mindent tudok, hiszen gyerekkoromban gyakran ő vigyázott rám. Ha beszélgettünk, vagy a féltve őrzött régi fényképeket nézegettük, mindig előke-rült egy-egy érdekes történet a múltból. Hol a háborúban átélt élményeit elevenítette föl mama, hol meg az ifjúkoráról mesélt, amikor cselédnek szegődött.

A falusi leányok abban az időben gyakran választották azt az utat, hogy néhány évig szobalányként, szakácsnőként vagy mindenes házicselédként dolgoznak. A legtöbbször azután férjhez mentek, s hazatértek a szülőfalujukba. Ám az a szolgálatban töltött néhány év sokaknak megaláztatással együtt járó kínszenvedés volt, másoknak nehezen, de valamiképpen mégiscsak elviselhető rossz. Ritkán adatott meg egy leány számára, hogy gazdái egyenrangú félként kezeljék, s tudomást vegyenek arról, hogy cselédjük érző emberi lény, lelke van.

Nagyanyám a zirci ciszterci apátság jól jövedelmező uradalmának központjában, Előszálláson nőtt föl, részt vett a mezőgazdasági munkákban. Hatévesen vízholdóként dolgozott, majd marokverő lett, s különböző szezonális munkákra is elszegődött (répa-egyelés, kapálás, télen a magtárban gabonaforgatás). Húszévesen, 1933-ban az előszállási nagygazdához, a vegyesboltot is üzemeltető Jankovics Ignáchoz került házicselédnek. Tizennyolc, majd húsz pengő bért kapott.

Húszéves már el is múltam, mikor elmentem szolgálni. A Jankovics úrék hívtak. Régebben már a Teránk is szolgált náluk, aztán én is elmentem hozzájuk szolgálni. Elég sok dolgom volt, mert volt nekik lovuk is, meg hizlaltak dísznót, tíz hízójuk volt, mikor odamentem, meg baromfi is sok. Meg voltak velem elégedve, szerettek, az öreg Jankovics néni is meg a Jankovics úr is. Egy évig ott szolgáltam náluk. Amikor a lovuk megellett, más nem is mehetett oda hozzá, csak én, mert úgy villámlott a szeme neki, mást meg is harapott volna. Én vittem az abrakot neki, engem megszívelt, itattam is, vizet vittem be neki. Egy évig voltam náluk, azután elmentem Pestre szolgálni, ott is nagyon jó emberekhez kerültem. Náluk voltam öt évig.

Hogy miért szánta rá magát nagyanyám a pesti életre? Miért szakadt el hosszabb időre a családjától? Mint minden leány, ő is a kelengyéjét szerette volna összegyűjteni. Akkoriban egy lány sem ment férjhez anélkül, hogy ne lett volna néhány váltás ruhane-mű, terítő, abrosz, párna- és paplanhuzat, lepedő a tulajdonában, mielőtt házasságra adta volna a fejét.

A fővárosban szolgáló házicselédek mintegy negyede Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből származott, a többség azonban a főváros körüli és a nyugat-dunántúli megyékből vándorolt Budapestre. A képzetlen leányok számára ez a foglalkozás magasabb bért jelentett, mint a mezőgazdasági munka. Vonzó volt e tevékenység azért is, mert a cselédmunka a későbbi háziasszonyi és anyai szerepekre is felkészítette a lányokat.

A Budapesten szolgáló falusi leányok leggyakrabban úgy jutottak munkához, ha valaki ismerős beajánlotta őket egy-egy gazdagabb családhoz. Nagyanyám egyetlen lánytestvére, Tera akkor már a fővárosban élt, a Singer és Wolfner könyvkiadónál szolgált.

A nővérem már Pesten volt akkor, férjhez is ment, s őt kérték meg, nem tudna-e egy jó kis falusi leányt. Mert hát tőlük elment a másik. Aztán mondta, hogy az ő húga eljönne. Azt akartam, hogy legyen egy kis stafírungom. Amíg Jankovicséknál szolgáltam, mindig átjött idesapám elsején, aztán mindig odaadták neki a béremet, ők meg fölhasználták. Később mondtam idesanyámnak: idesanyám, én fölmegegyek Pestre, tudom, hogy majd nem szeretek ott, de ne vegyék el a béremet, hogy tudjak egy kis stafírungot venni magamnak. Jól van, kisleányom, nem vesszük el. Aztán így is lett. Pesten voltam öt-hat évig. Egy zsidó családnál szolgáltam. Mann Adolf volt az ember neve, de már Miklósra magyarosította, mire hozzájuk kerültem. Húsz pengőt kaptam, aztán emeltek, a végén már negyven pengőm volt havonta. Először a Semmelweis utcában laktunk. A Károly körút 22.-ben volt egy átjáró, egy kapualj, ott lehetett átmenni a Semmelweis utcába. A nővérem a Károly körút 20.-ban volt, egész közel hozzánk.

Nagyon honvágyas voltam. Egy évig minden este sírva feködtem le, mert hát annyira szerettem volna a testvéreim meg a szüleim között lenni. Mindig arra gondoltam, milyen jó lenne, ha este mindig madárrá változnék, hazaröpülnék, ha nem is alhatnék, hajnalban meg visszamennék a munkahelyemre. Mert jó sorom volt, jők voltak hozzám, és én is igyekeztem. Amíg csak éltek belőlük, mindig tartottuk a kapcsolatot. Ők is nagyon böcsültek minket.

Kétségtelen, hogy Pesten jobb dolga volt mamának, de azért a falujától sem szakadt el: nyaranta hazament aratásra. Felkereste Jankovicsékat is, s kérte egykori gazdasszonyát, ne haragudjanak rá, amiért Pestre szegődött. Jankovics néni azt mondta erre: „Nem is magára haragszom, Boriska, hanem a Terára!”

Szabadságra hazajöttem nyáron is, amikor a testvéreim aratók lettek Kelemenben, s mondtam, hogy jó lenne, ha én hazajöhetnék marokverőnek, mert már én tudtam a módját, s jó kötelet is tudtam csinálni, s én lettem a marokverőjük. A gazdáim mondták, ők meglesznek nálam nélkül addig, nem vesznek föl senkit helyettem. Négy hétre hazajöttem.

Az uradalomban sokáig dolgoztam, szerettem a kinti munkát. Az eső esett ránk, meg a szél fújta bennünket, de bírtuk. Nyáron hajnalban keltünk, kilométereket gyalogoltunk, míg kiértünk a földre, ahol arattunk. Engem meg a barátnőmet, Juhász Katit télen is meg szoktak fogadni a magtárba, forgatni a búzát, mert tudták, hogy ha ránk csukják is az ajtót, nem herdáljuk el a napot, nem tereferélünk, hanem csináljuk a munkánkat.

Pesten más feladatokat kellett ellátni nagyanyámnak. Szobalány volt, de a főzésben is segédkezett. Ha költöztek, akkor segített csomagolni. A béréből, amennyit csak lehetett, félretett, nagyon takarékosan osztotta be a fizetését.

Amikor összegyűlt annyi pénzem, hazaküldtem a szüleimnek, hogy vegyenek egy tehenet. Százhusz pengőt talán. Mert nem voltak képesek összeszedni annyi pénzt. Egyik testvérem meghalt 36-ban. Egy kisbérest mentett ki a tóból, aki az ökrök farkába kapaszkodva akart úszni, de elmerült. Pistink utánaugrott, hogy a gyerek bele ne fulladjon, ki is húzta, de ő szívögörcsöt kapott, s meghalt. Huszonöt éves volt. A boltosok adtak ugyan hitelbe ezt-azt, de koporsót nem vehettünk hitelbe, azt nem lehetett. Édesapám bement a kormányzó úrhoz, s az kiadta előre a többi testvéremnek is a fertálypénzt, mert minden negyedévben kaptak tizenöt pengőt. Egész évre kiadta akkor, mert mibennünk megbízott a Hagyó-Kovács kormányzó úr is.

Az előszállásiak közül szinte mindenki római katolikus vallású volt. A ciszterci rend uradalmában ez nem is meglepő, hiszen a jószágkormányzó megkövetelte a cselédektől, hogy rendszeresen járjanak templomba, s hogy a gyerekeiket is megfelelő oktatásban, valóságos nevelésben részesítsék. Nagyanyám minden körülmények között szigorúan betartotta a vallása előírásait, például a pénteki böjtöt.

Mikor Pestre mentem, kikötöttem, hogy pénteken nem eszek húst. Azt mondták, jól van, lelkem, mi is tartunk hústalan napot minden héten, akkor majd péntekre tesszük. Pénteken gyúrtam a tésztát, s azt főztünk.

Az egyéni sors olykor összefonódik a nemzet sorsával. Nagyanyám is szemtanúja volt néhány történelmi eseménynek. Az első bécsi döntés 1938. november 2-án arról határozott, hogy Magyarországhoz visszakerül például Kassa, Rozsnyó, Ungvár, Munkács, Beregszász, Rimaszombat, Érsekújvár, Komárom, Léva és Losonc. A magyar katonák november ötödike és tizedike között vonultak be a felvidéki városokba.

A Semmelweis utcában takarítottam. Négy szobánk volt. Aztán onnan el kellett költöznünk. A ház az asszonyom testvéréé volt, de eladta, mert újat épített. Mi elmentünk onnan a Sándor utcába. A stúdió mellett laktunk. Akkor adták vissza a Felvidék egy részét, s mindennap onnan indult egy autó. Fel volt virágozva, zászlókkal díszítve. Mindig lestem az ablakból, mert hat órákor szokott indulni.

A Miklós család többször költözött, míg mama náluk szolgált.

Augusztusban kitört a háború. Fönt laktunk akkor a Kis-Svábhegyen, Virányoson, a Kiss Áron utcában. Akkor határozta el a tanár úr – a másik fiuk orvos tanár lett, a kettes számú női klinikán volt tanársegéd –, hogy magánrendelőt nyit. Bejár azért a klinikára is, de magánpraxist is folytat. Így aztán nagyobb lakás kellett. Az Andrássy út 6.-ban vettek ki egy lakást. Akkor aztán ő is hazaköltözött. A József úr közben már megnősült, elmentek máshová lakni. Onnantól kezdve aztán a tanár úrral laktak együtt a Miklós néniék.

Dr. Miklós László szülész-nőgyógyász szakorvos a Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem II. számú női klinikáján gyógyított (VIII. kerület, Üllői út 78/a), de amikor „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” címet viselő 1938: XV. törvénycikk (rövidebben: első zsidótörvény) életbe lépett, bizonytalanná vált, hogy megmarad-e az állása, magánrendelőt nyitott.

Testvére, ifjabb Miklós József irodagépszervizt vezetett (nagyamám öccse, Fülöp Sándor később nála lett kifutófiú), felesége Hubert Ilona, Mucika volt. Házasságuk azon-

ban megromlott, s elváltak. A gyermek, Miklós Gábor az apánál maradt, s hazaköltöztek az idős Miklós úrékhoz. A kisleány gyakran nagyanyám vigyázott.

Az egyik fiuk akkor már nő volt, s volt egy kisleány, a Gáborka. Minden héten hazajöttek vacsorára, az én asszonyom nagyon kedvezett a menyének, mindig libamáját készítettünk neki, mert azt nagyon szerette. Aztán egyszer csak valami miatt elváltak. A kisleányt, mivel fiatal volt, az apja kapta meg. Odajöttek lakni a szüleikhez, én vigyáztam a Gáborkára. Egy hónapig ott lakott velünk azok szolgáldija, egy apostagi leány, hogy a kisleány megszokjon ott a Miklós néniéknél. Nagyon megszerettem a kisleányt, mert hát mindig is szerettem én a kisleányt, őt meg hát pláne sajnáltam is, hogy az anyja elhagyta.

Még nem alszom el, amíg a Boriskának nem adtam jóéjszakát pusztit – mondogatta esténként. Annyira szeretett engem, jobban, mint a nagymamáját, mert hát fiatal voltam, s szerettem én is őt. Eljártunk a Gerbeaud cukrászda mellé, ahol volt egy autófördítő. Ráálltunk, s forogtunk.

Az idős Miklós úr testvérének, nagyanyám emlékei szerint, Kassán volt gyára. Még az első zsidótörvény életbe lépése előtt mindkét unokaöccsének autót vásárolt. A Fiat Kadét típusú gépjárművel mama is utazott, még hozzá a Balatonra.

Én is élveztem már az autózást, mert mentünk aztán nyáron a Balatonra. Harminckilencben voltunk üdülni, Balatonalmádiban laktunk egy panzióban. A Miklós úr akkor már udvarolt egy másik hölgynek. A kisleány énám volt bízva, mi külön is laktunk. Dél előtt a Balatonban füricskélünk, délután meg erre-arra mentünk, autóztunk. Veszprémben megnéztük a templomot is meg a Gizella-kápolnát. Jártunk Hereden, a porcelángyárban, Tihanyban meg többfelé. Balatonfüreden is, ahol a szívkórház van.

Hazafelé menet az ölemben elaludt a kisleány. Fehérváron megálltunk uzsonnázni, de nem szálltam ki. A fiatal úr odahozta nekem a kávét meg a kalácsot, hogy ne éhezsek. Ilyen figyelmes volt.

Mondom, jó sorom volt náluk. Mentem is volna férjhez, meg nem is. De hát szerettem nagyon a kisleányt, s szerettem volna én is kisleányt, s az csak úgy megy, ha férjhez megy az ember.

Nagyanyám 1940. június 12-én kötött házasságot a szintén előszállási Kovács Imrével. Nem tartottak nagy esküvőt, hiszen nem is lett volna rá pénzüik. A zuglói anyakönyvi hivatalban esküdtek meg, két tanú és az anyakönyvvezető jelenlétében.

Negyvenben én férjhez mentem. Huszonhét éves voltam. Elvett volna az uram húszéves koromban is, akkor volt katonára, akkor már írt leveleket, mert a testvéremmel együtt voltak katonák Fehérváron. De én nem akartam. Elmentem onnan, takarításért laktunk, mert az uram is ott fölött dolgozott. Mert előszállási volt az is, a Kovács Imre. Előbb úgy terveztük, hogy hazajövünk, aztán majd itthon ő elmegy aratónak, én meg leszek a marokverője, azzal mennyit megspórolunk. Volt egy kis megtakarított pénzem, mondom, veszünk tehenet, aztán meg volt idesapáméknak két hold földjük, ilyen árendásféle, hogy majd azt mi munkáljuk. Így terveztük, hanem aztán a Misa beleszólt. Azt mondta az Imrének, hogy mit menne haza a rohadt csuhásoknak dolgozni, ez volt neki a szavajárása. Azt mondja, csak könnyebben vagy itt meg mi, hát aztán így ott maradtunk.

Egy ismerősük beajánlotta a fiatal házасokat egy családnak, akik a Pálma utca 11.-ben laktak. Ez a rövid kis utca az Erzsébet királyné utat meg a Hungária körutat köti össze, közel a Városligethez.

Ott laktunk. Elég fiatal emberek voltak, családjuk nem volt, zsidók voltak, szegények. Azokhoz mentünk lakni, aztán hát ugye mivel nem ismertek, megkérdezték, hogy hol dolgoztam én azelőtt. Megmondtam a címet. Egyszer azzal fogadott [az asszonyom], hogy Boriska, beszéltem ám a régi gazdájával, mondom, igen, aztán hát mentem volna tovább, azt mondja, Boriska, hát meg se hallgatja, hogy mit mondtak, hát mondom, gondolom, hogy rosszat nem mondhattak rám – ennyit feleltem. Maradjon már egy kicsit, hadd mondom el, hogy mit is mondtak. Azt mondták magára a régi gazdájáék, hogy ha maga arannyal dolgozna, aztán ami pora rászállna, még azt is igyekezne lerázni, még azt se vinné el. Mondom, hát, igen, ezt mondták, hát mondom, jó, köszönöm. Aztán tényleg mentem a dologmra. Na, hát gondoltam, ennél szebb jellemzést nem is adhattak volna rólam.

A háború első évében, 1940 őszén nagyanyám állapotos lett. Első gyermekük (édesanyám) születésére készülődve a lakást el kellett hagyniuk.

Mikor állapotos lettem, mondták, hogy sajnos nem maradhatunk ott, mert az ő lakásuk nem úgy van bejelentve, hogy ott lakni lehet, egy szobánk volt, de szuterén-helyiség volt, félig a földben, az ablaktól egy kicsit lejjebb. A mosókonyhában levő petroforon [petróleumfőző] főztem én. Ők meg máshol szoktak ebédelni, vagy néha ott főztem én nekik, mikor hogyan jött ki. Már akkor macerálták a zsidókat, ők is féltek, ezért mondták, hogy nagyon sajnálják, de el kell válnunk egymástól, mert félnek, hogy följelenti valaki őket, főleg ha gyerek is születik, mert nem elfogadott lakás az, amiben mi laktunk.

A második világháború véget vetett egy korszaknak – nem csak a családunk történetében. Bár édesanyám még Budapesten született 1941. május 7-én, nem sokkal később nagyanyámék hazaköltöztek a szülőfalujukba, s otthon igyekeztek boldogulni.

„Vasmarkú lelkészre volt szüksége a gyülekezetnek”

A dunapataji unitárius templomról és az egykori gyülekezetéről Schill Tamás néprajzkutatóval, a Pataji Múzeum vezetőjével beszélget Kriskó János

– *Felvették a Bács-Kiskun Megyei Értéktárba a Dunapataj főutcáján található egykori unitárius templomot is, amely 1982 óta hivatalosan is a Pataji Múzeum székhelye. Ön volt az első, aki egy tudományos dolgozatban megírta a helyi unitárius hitközség megalakulásának körülményeit. Úgy tudom, hogy a fővároson kívül alig létezett unitárius gyülekezet az országban, a Duna–Tisza közén pedig a dunapatajin kívül bizonyosan nem volt másik. Hogyan, mikor és milyen indokok mentén jött létre?*

– A legnépesebbnek számító pesti gyülekezet mellett tudomásunk van még egy élő hódmezővásárhelyi gyülekezetéről, a kocsordi gyülekezetéről és egy Pécs környéki szórványról is. Létezik Duna–Tisza Közi Unitárius Szórvány Egyházközség, önálló temploma nincs, beszolgáló lelkész látja el a gyülekezettel kapcsolatos feladatokat Hódmezővásárhelyről. Kecskemét is ide tartozik. Van továbbá unitárius egyházközség Füzesgyarmaton, Győrött, Debrecenben, illetve további szórvány egyházközségek Pécs és Miskolc központtal. Elképzelhetőnek tartom, hogy az országban néhány helyen lehetnek még szigetszerűen létező unitárius vallású közösségek, de a fővároson kívül ma már nem igazán jelentős az unitárius vallás. Az unitáriusság igen erősen Erdélyhez kötődik. A Magyarországon élő unitáriusok döntő többsége is erdélyi származású, a trianoni döntést követően átmenekültek adják a magyarországi unitáriusok zömét. Pontosan ezért érdekes, hogy Dunapatajon nem betelepüléssel honosodott meg a vallás és az egyházközség, hanem egy sajátos belső fejlődés eredményeként. Röviden annyi történt, hogy az 1930-as évek közepén, 1934–35 környékén a helyi református gyülekezetben volt egy gazdasági-pénzügyi természetű konfliktus, ami rövid idő alatt eszkalálódott személyes konfliktussá. Ennek következtében 1936 második felében egy csoport kivált a református gyülekezetből, és létrehozta a dunapataji unitárius gyülekezetet. Kezdetben 250-260 református akart kilépni az egyházából, végül ténylegesen 26-an hagyták el a dunapataji református egyházközséget. Ez nem 26 családot jelent, hanem 26 természetes személyt. Őket a későbbiekben aztán követték mások is, sőt – ezt csak hallomásból tudom – bevon-

Sorozatunk az Agrárminisztérium „Hungarikumok és a nemzeti értékek megőrzésének, népszerűsítésének támogatása” program keretében készül. (A Szerk.)

zottak katolikusokat is, próbálták folyamatosan a tömegbázisukat szélesíteni. Tehát a már említett 26 fő alkotta a pataji unitárius gyülekezet magját.

– *Mi volt az a gazdasági-pénzügyi konfliktus, amely előidézte a református gyülekezetből való kiválást?*

– A kiválás előidézője az volt, hogy az egyházközség, akkori vezetőjének, Simon Ernő nagytiszteletű lelkész úrnak a javaslatára meg akarta emelni az egyházi adót. Pontosabban: ki akarta terjeszteni az egyházfenntartási hozzájárulást azokra a pataji református polgárokra is, akik addig adómentességet élveztek. Simont kifejezetten azért hívta meg a gyülekezet élére a presbitérium még 1931-ben, mert úgy látták, hogy a sok gyenge kezű pap után végre egy vasmarkú lelkészre van szüksége a gyülekezetnek, aki rendbe teszi az egyházközségben felgyülemlett problémás ügyeket. Simon Ernő valóban vasmarkú, megosztó személyiség volt, aki nem kerülte el a konfliktusokat sem, de a hívek többsége szerette. Népszerűségére jellemző, hogy amikor 1953-ban elhelyezték a Tisza mellé, pár év múlva, 1956-ban mozgalmat indítottak a hívek a visszahívására.

– *Kiknek és milyen alapon járt a mentesség?*

– Mentessége volt az aktív és a nyugdíjas állami alkalmazottaknak, a vasutasoknak, a csendőröknek és rendőröknek, a büntetés-végrehajtás alkalmazottainak. Az adófizetési kötelezettség nyilvánosságra kerülése után a kezdeti viták súlyos konfliktussá fajultak, mert az érintettek ragaszkodtak a korábbi előjogaikhoz, továbbra sem akartak fizetni. Valójában filléres konfliktus volt ez, egyáltalán nem volt meghatározó vagy esetleg az egyes családokat komolyan megterhelő az az összeg, amelyet kért tőlük az egyházi vezetés. Valószínűbb, hogy nem is maga az adó ténye váltotta ki az egyházközségből való kiválást, sokkal inkább gondolhatjuk azt, hogy már a kezdetektől személyes konfliktus vagy konfliktusok húzódtak a háttérben a keménykezű lelkész és az érintett egyháztagok között. A nézeteltérés oda vezetett, hogy a már említett 26 fő, akiknek a zöme volt nyugdíjas BV- és MÁV-alkalmazott volt, vagy a folyamhajózásnál álltak alkalmazásban, kilépett a református egyházközségből. Él helyben egy olyan legenda, hogy először a helyi evangélikus felekezet vezetőit keresték meg a csatlakozás, a betérés szándékával, de ennek hiteles dokumentumai nincsenek. Amikor az evangélikus gyülekezet értesült arról, hogy az adóelkerülés szándéka vezette a kiugrókat, jól felfogott érdekeik miatt finoman elhárították a csatlakozási szándékot. Nyilvánvalóan nem jöhetett szóba a helyi katolikus egyházközség és a zsidó felekezet sem. A legenda úgy tartja, hogy a távozók unitárius egyház melletti döntését Jókai Mór: *Egy az Isten* című regénye alapozta meg. Felvették a budapesti unitárius egyházközséggel a kapcsolatot, és többszöri, személyes találkozás után végül is a Budapesti Unitárius Egyházközség, Barabás István lelkész vezetésével átvette a dunapataji csoportot. Mivel az érintettek többsége nyugdíjas korú volt, a csatlakozás azonnali feltételül azt szabták, hogy a betérés pillanatában önálló temetővel kellett rendelkeznie a pataji csoportnak. Érdekesség, hogy a betérés valójában egyszerű jogi procedúra volt, néhány úrlapot kellett kitölteniük az érintetteknek, ezért is tűnt szokatlannak és váratlanak, hogy a kezdeti pillanatban temetőt kellett létesíteniük. Az egyik kitérő polgár a pár száz négyszögöles telkét felajánlotta temető céljaira, s így elhárult az akadály a csatlakozás útból. A dunapataji unitárius temető a mai napig a három hazai unitárius temető egyike.

– *Nem volt akkoriban az önkormányzat által fenntartott köztemető, csak felekezeti temetők működtek?*

– Volt és van is Dunapatajon úgynevezett közös temető, ahová az öngyilkosokat, a vízi hullákat, illetve az 1919-es események áldozatait temették. Csak sejtés a részemről, hiszen

ez sem dokumentálható, hogy az unitáriussá vált polgárok nem akartak ebben a közös temetőben nyugodni. Kifejezett szándékuk volt, hogy mihamarabb a saját intézményeiket használhassák. Ezt mutatják a további fejlemények is.

– *Ha valóban gazdasági okai voltak a kiválásnak, akkor nehezen érthető meg, miképpen építhettek egyetlen esztendő leforgása alatt önálló templomot az unitáriusok.*

– A mai templomépület eredetileg magtár volt, illetve egy terménykereskedés, amit egy helybéli zsidó család tulajdonolt a település főutcáján. A 19. század utolsó harmadában volt egy gabonakonjunktúra, szükség volt tehát terménykereskedésre. Az épületet később is zsidó polgárok tulajdonolták. A harmincas években, a válság utáni időszakban már, ezt vásárolták meg az unitáriusok, jelentős önerős hozzájárulással, komoly anyagi áldozattal, kölcsönfelvétellel és mindenféle egyéb anyagi segítség igénybevételével.

– *Lebontották a magtárépületet, vagy átépítették templom céljaira?*

– Az átépítést választották, és mintegy fél év alatt el is készültek vele. Az építést is javarészt társadalmi munkában végezték az érintettek, illetve ehhez is jelentős önerővel, anyagi áldozatokat is vállalva járultak hozzá.

– *Ki tervezte meg az ezen a vidéken nagyon is szokatlan épületet?*

– A templom tervezője Szinte László budapesti műszaki főtanácsos, unitárius valóságos építész-tervező mérnök volt, aki a kocsordi műemlék templomot is tervezte. A templombelső is az ő tervei szerint készült el. A kivitelezési munkák döntő többségét pedig a helyiek végezték. Az építkezés vezetésével Sára György dunapataji kőművesmestert bízta meg a presbitérium. Tornyot építettek az épülethez, megépítették a hitközségi, gyülekezeti termeket, kialakították a belső berendezést úgy, hogy elbontották az eredetileg meglévő két szintet, így alakítva ki a tágas, és kellő belmagasságú templomhajót. A legszebb ékességét ennek a templomnak, a kazettás mennyezetet pedig egy torockói népi iparművész, az akkor már Budapesten élő Vernes Judit festette meg.

– *Szerkezetileg annyi történt, hogy a meglévő raktárépülethez hozzátoldottak egy toronyépületet, vagy ennél többet jelentett az átalakítás?*

– Ennél azért több történt. Beszéltem már a szintelbontásról, és az utcafrontot is átalakították az átépítés során. Új építésű kétség kívül csak a torony, illetve az előbb már említett két gyülekezeti terem volt. Az egyik a lelkész irodájaként szolgált, a másik a presbitériumi ülésterem céljaira épült. A templombelsőben kialakították a karzatot, valamint a kazettás mennyezetet. A többi, a bútortzat és egyéb, már belsőépítészeti munka volt, Szinte László tervei alapján.

– *Barabás István lelkész Dunapatajra költözött, vagy Budapestről irányította a pataji gyülekezetet?*

– Barabás István a gyülekezet létrejöttkor és a templom építésekor már idősebb férfi volt. Úgynevezett beszolgáló lelkész volt, Budapestről irányította a gyülekezet életét, két-három hetente látogatott le személyesen is Dunapatajra. Volt gyakorlata a templomépítésben, hiszen bő negyedszázaddal korábban, 1910-ben ő építette a hódmezővásárhelyi unitárius templomot is. Itt is mindvégig felügyelte, figyelemmel kísérte személyesen is az építkezést. Két templom építése is a nevéhez fűződik tehát. Amikor személyesen nem volt itt, akkor is figyelte az eseményeket, napi levelezésben állt a hitközség helyi vezetőivel és tagjaival, mindenekelőtt a kilépésben oroslánrészt vállaló dr. Kendecsy Pálnéval és férjével, aki akkor a község orvosa volt. Természetesen nem

tudta olyan igénnyel nyomon követni az építkezés egyes részfolyamatait, mintha itt lakott volna, adódtak is rendre kisebb-nagyobb problémák a templomépítés során. Ha felpillant a kazettás mennyezetre, a táblák egy részén különféle feliratokat, vagy azok nyomait lehet látni. Azért elmosódott egy részük, mert röviddel azt követően, hogy elkészültek, Barabás lelkész úr letakartatta, átfestette a feliratok többségét. Ezek a feliratok zsolttáros, illetve bibliai idézetek voltak, amelyekkel Barabás István csak akkor szembesült, amikor már elkészültek. Határozottan ellenezte ezeket a feliratokat, és még a templom felszentelése előtt megkérte a festőt, hogy takarja le, fedje el őket.

– *Lehet tudni, hogy mi volt a kifogása a zsolttárokban és a Bibliából vett idézetekkel?*

– Barabás a könyvében csak annyi említést tesz a feliratokról, hogy azok „rosszul sikerült irodalmi kísérletek”, amit nehéz értelmezni akkor, ha a másik közlést igaznak vesszük, tudniillik, hogy az inkriminált szövegek kivétel nélkül vallási szövegek voltak, ráadásul pontos idézetek. Amennyire utólag ki lehetett silabizálni ezeket a kitért feliratokat, az egyik a kitérés körülményeire, a probléma eredeti forrására utalhatott. Feltehetően a konfliktus elmélyülését és eszkalálódását akarta Barabás István lelkész úr megelőzni azzal, hogy lefestette a feliratokat.

– *Van-e írásos lenyomata annak, hogy miképp reagáltak a református atyafiak a kiválásra? Nem határolódtak el a kiléptektől? Okozott-e további konfliktusokat is a településen a kilépés, vagy a vita megmaradt egyházi berkeken belül?*

– Nagyon széles skálán mozgott az, hogy ki hogyan viszonyult a hirtelen létrejött helyi unitárius gyülekezethez, és annak tagjaihoz. Ne feledjük: igen gyakran közvetlen és közeli rokonságban voltak a maradók és a kiugrók. Sokszor a közvetlen leszármazottak, a gyerekek is ott maradtak az eredeti egyházközségben, csak a családfő távozott. Volt, aki a leghatározottabban ellenezte a távozást. Maga Simon Ernő református parókus lelkész azt nyilatkozta az új templom felszentelését követően, hogy: „Lesz ez még a mi ifjúsági templomunk!” Ő komolyan hitte, hogy a kitérték előbb-utóbb visszatérnek a reformátusok közé, a templom pedig ez esetben a református egyházra száll. Ugyanakkor arról is vannak adataink, hogy többen a reformátusok közül az új unitárius templomba jártak istentiszteletre, holott nem tértek ki a reformátusok közül. Tény, hogy megoldatlan volt hosszabb ideig az új felekezet gyermekei számára az istentiszteletek szervezése, egészen a templom felépüléséig. Kézenfekvő lett volna a polgári iskola épülete, de az intézmény ehhez nem járult hozzá. Csupán egyetlen alkalommal volt ott istentiszteletük, mégpedig az első, mindjárt az alakulást követően, 1936 februárjában. Később nem engedélyezték nekik, hiába kérvényezték. A templom felépülése után megoldódott ez a probléma is.

– *Volt-e jelentős növekedés az unitárius hívek számában? Kérdezem ezt azért, mert 26 fős gyülekezet kedvéért ritkán építenek templomot.*

– Bizonyára jelentősebb gyarapodás is lehetett a létszámban, de pontos adatot nem tudok mondani. Az unitáriusok iratai megvannak, javarészt fenn a fővárosban, az unitárius püspökségen, pontosabban az Unitárius Egyház Levéltárában. A hívek mindenkor pontos létszáma még további kutatásokat igényel. Vannak arra jelek, hogy az új felekezet próbált minél több kisgyermekes családot is bevonni, tudunk arról, hogy a református iskolával is voltak bizonyos vitáik. A templomba jártak gyerekek is, volt ifjúsági közösség is, de az alapp probléma továbbra is megmaradt, hogy a helyi gyülekezet zömét nyugdíjas korú személyek alkották. Talán ezzel magyarázható a leginkább, hogy a 60-as évek derekára gyakorlatilag elfogyott a közösség. Nyilván szerepet játszott a létszámfogyásban az elvándorlás is, de az akkoriban még nem volt számottevő. Tény, hogy nagyon megcsappant a

gyülekezet lélekszáma. Volt olyan év, amikor a lelkészi jelentés szerint az öt unitárius temetés mellett egyetlen keresztelés és egyetlen házasságkötés szerepel. Megmaradtak például olyan köröztvények, amelyeken unitárius istentiszteletet hirdettek, szeretetvendégséggel egybekötvé, és arra biztatták a helyi polgárokat, hogy vegyenek részt az alkalmon, és ha lehet, előre regisztráljon az, aki részt tud és részt kíván venni az eseményen. Az ötvenes évek végére olyan csekélylé apadt a létszám, hogy már csak így lehetett megszervezni a közösségi alkalmakat. Talán a 40-es évek eleje, közepe volt a gyülekezet életében a legprosperálóbb időszak, amikor helyben lakó, saját szolgáló lelkészük is volt.

– *Élnek-e még olyanok a településen, akik akár személyesen részt vettek a kiválásban, vagy akik a felmenőik révén adalékokkal tudnak szolgálni a történekről?*

– Nekem nincs tudomásom róla. Az utolsó bácsi, akit ebben a templomban kereszteltek unitáriussá, Kocoli Faragó Józsi bácsi volt, pár évvel ezelőtt halt meg.

– *A dunapataji egy fatornyos, fiatornyos, zszindelytetős, a környéken teljesen szokatlan megjelenésű kis templom, amelyet mintha egyenesen az erdélyi vidékekről hoztak volna ide, az Alföld közepére. Azért lett ilyen, mert a tervező, Szinte László erdélyi származású volt, vagy az unitáriusok fő fészket jelentő Erdély előtt tisztelegtek ezzel?*

– Az erdélyi vonulat erőteljes megjelenésében minden bizonyonnyal meghatározó az a tény, hogy Szinte László erdélyi származású. Természetesen az unitárius ősök iránti tisztelet megnyilvánulása is kifejezést nyert a templom szerkezetében és díszítésében. Bizonyára volt praktikus indítéka is, nevezetesen, hogy nem kellett boltívessé átépíteni a templomhajót, hanem a kazettás mennyezet jól illeszkedett a felújított épület kínálta lehetőségekhez. Azt bizonyosan tudjuk, hogy a friss unitárius közösség és a budapesti vezetők is teljes értékű templomot akartak, olyat, amelynek tornya is van, és a toronyban természetesen harang is lakik. A pataji unitárius templom harangján, amelyet a helyi Bogárdi család adományozott a közösségnek, a korszellemnek megfelelően, Nagy-Magyarország térképe jelenik meg, a harangpalást közepén a reformátusok nagy zsolttárát, a 90. zsolttárt idézve. Ha a templombelső kialakítását nézzük, az is minden elemében Erdélyt idézi. Ez sem véletlen, hiszen a tervező itt is Szinte László volt. A festett kazettás mennyezet motívumai eredeti torockói bútormotívumok. Az alkotónak, Vernes Juditnak egy komplett torockói bútorsora, egy lakás teljes berendezése van a budapesti Néprajzi Múzeumban. Vernes Judit torockói származású, aki feltehetően a trianoni tragédiát követően áttelepült az anyaországba, és a fővárosban élte le az életét, de a művészetében a gyökerei minduntalan visszaköszöntek. A dunapataji unitárius templom fakazettáin is csupa torockói motívum szerepel, leszámítva két kazettát. A mennyezeti kazetták párosan vannak elrendezve. A középső sorban lévő második kazetta mintázata egy vázából kinövő, tulipánra emlékeztető növény, és ugyanez jelenik meg a másik oldalon is. Ez a kazetta egyedülálló módon kilóg a sorból. A rovásírásos feliratáról ismert énlakai templomból származik ez a motívum, mi több, a rovásírásos felirat körüli motívumok stilizált formái jelennek meg nálunk két kazettán. Az sem véletlen, hogy pontosan a szószék felett helyezkedik el a két kazetta.

– *Tett-e az alkotó vagy a tervező bármiféle írásos utalást arra, hogy az énlakai motívum hogyan került a torockóiak közé?*

– Sajnos erről semmiféle írásos nyom nem maradt, nem tudjuk az okát.

– *Néhány kazettán monogramok fedezhetők fel. Ők voltak a donátorok, akik támogatták a templom felépítését?*

– Feltehetően azoknak a monogramjairól lehet szó, akik pénzadományokkal támogatták a templom festését. A templom elején lévő kazettákon az egyházközség vezetőinek, Barabás Istvánnak, a tervező Szinte Lászlónak és az egykori helyi egyházközségi vezetőknak a monogramjait olvashatjuk, illetve a Kendecsy házaspár monogramja, akik hangadók voltak a dunapataji unitárius mozgalomban. Ők játszották a legnagyobb szerepet abban, hogy itt ma egy unitárius templomban ülhetünk.

– *Jól kivehető a templombelsőben az egykori csillár nyoma. Az eredeti csillár már nincs a birtokukban?*

– A középső kazettán, amely egyúttal a rajta szereplő évszámmal datálja is ezt a templomot, egy nagyméretű, fából készült csillár függött eredetileg. Hasonló stílusban készült, mint a szószék és a szószékkorona. Úgy tudjuk, a csillár még a mai napig fellelhető egy unitárius gyülekezeti teremben. Nem tűnt el tehát nyomtalanul, fényképünk mindenesetre van róla. Ami megmaradt az eredeti unitárius belsőből, az a szószék, a szószékkorona és a két hitközségi előjárósági pad. Ezeket az utóbbi években sikerült restaurálni, és ha épp nincs kiállításunk, akkor visszahelyezzük őket a templombelsőbe az eredeti állapotnak megfelelően.

– *Meglepőek számomra a templomberendezés színei. Különleges a kazetták színvilága is. Eredeti állapotban hagyták meg a bútorzat festését? Megvan esetleg a kazetták és a belső bútorzat eredeti dokumentációja?*

– Az eredeti tervrajzok, a kazettás mennyezet kivételével, a teljes dokumentáció a birtokunkban van, így biztosan állíthatom, hogy a restaurálást követően minden az eredeti színében pompázik. Hogy mennyire különlegesnek számít itthoni viszonylatban a templom és a belső berendezése, jól jelzi, hogy mint különlegességet mutatta be egy építészeti szaklap 1938-ban. A kazettás mennyezethez vagy Vernes Juditnál maradt a tervrajza, vagy az is elképzelhető, hogy tervek nélkül, mintegy saját kútfőből készítette el őket, ezt nem tudom biztosan. Sajnálatos módon pont a legnagyobb idegenforgalmi vonzerővel bíró kazettás mennyezetre vonatkozóan a legkevesebb a hiteles, dokumentumokra alapozott információ. Annyit tudunk, hogy ez a kazettás mennyezet Vernes Juditnak az egyetlen templomi munkája volt életében. Teljes biztonsággal állítható, hogy a templom száz kilométerekkel mérhető környezetében nem fordul elő másik, hasonló műalkotás. Ráadásul teljesen elűt a környéken megszokott templombelsőktől és a bútorzattól, annak formájától kezdve a színezéséig.

– *A karzat is megmaradt eredeti állapotában?*

– A karzati mellvéd már egy rekonstrukció eredménye. A hullámos, felső csík eredeti, a többi jó pár évvel ezelőtt, egy felújítás alkalmával úgy rekonstruáltuk, hogy lebontottuk az eredeti állapotot eltakaró festést. Számomra máig teljesen érthetetlen, hogy ki és milyen indokkal festette át az eredetit, de azt a festéket eltávolítottuk, a kazettákról levettük a motívumokat, a virágokat, a mintát, és egy ügyes kezű festővel visszaállítottuk az eredeti állapotot. Miután az eredeti dokumentációja hiányzik, 90 százalékos biztonsággal állíthatom, hogy olyan lett, mint az eredeti.

– *Hogyan alakult a templomépület tulajdonjoga a gyülekezet felmorzsolódása után? Felteszem, hogy a templom és a benne lévő kegytárgyak, valamint a teljes felszerelés átszállhatott az unitárius püspökségre. Ki ma a tulajdonosa az épületnek?*

– A mai tulajdonos Dunapataj Nagyközség Önkormányzata. Korábban, a gyülekezet megszűnését követően, valóban az Unitárius Püspökség volt a tulajdonosa az épületnek.

Amikor visszaszállt rájuk a templom, a klenódiumokat, és minden más felszerelést, amire szükségük lehetett, elszállították Dunapatajról. Itt maradt viszont a nehezen mozgatható bútorzat, a padok és a különböző, nagyobb méretű berendezési tárgyak, a mi szempontjaink szerint biztonságban, az eredeti helyükön. Az épület 1974-ben került a község birtokába. Ekkor vásárolta meg az állam, kifejezetten múzeumi célokra. Itt kívánta a nagyközség kialakítani Pastyik István történész, muzeológus ötletére a Pataji Múzeumot, amelynek már 1959 óta gyűjtötte az anyagát Pastyik tanár úr. Az épület később a múzeumi feladatokkal együtt a megye felügyelete alól átkerült Dunapataj Nagyközség Tanácsához.

– *A településnek vagy önkormányzatának manapság van-e bármilyen hivatalos kapcsolata a magyarországi unitárius egyházzal? A hitközség megszűnése ellenére rajta maradt-e Dunapataj az unitáriusok térképén? Jönnek-e olyan látogatók, akik egy valamikori működő unitárius templom kedvéért térnek be ide?*

– Érdekes kérdés. Hitéleti szempontból ma már nincs kapcsolat a hazai unitáriusokkal. Ugyanakkor, ahogyan említettem, a három unitárius temető közül Dunapatajon van az egyik, s ennek kapcsán a település mégiscsak kapcsolatban áll az unitárius püspökséggel. Gondozzák és számon tartják a temetőt, temetkezni viszont már nem temetkeznek bele. Ugyanígy számon tartják a templomot is, a kiadványaikban gyakran megjelenik a pataji templom és temető.

– *Ön már itt dolgozott, amikor sor került az épület nagyszabású, külső-belső tatarozására és felújítására. Vajon találtak-e a környezetben olyan szakembereket, akik értettek a zsindegyfaragáshoz, vagy külső, netán erdélyi hozzáértőhöz kellett fordulniuk?*

– A legutóbbi felújítást egy dunapataji ácsmester, Németh Róbert végezte. A zsindelet ő is Erdélyből hozatta, de a munkatársaival villámgyorsan kitanulták, hogy miként is kell felhelyezni, és ezt már maguk oldották meg, kiváló színvonalon. A korábbi, 1998-as felújításkor viszont erdélyi ácsok segítségét kellett igénybe venni, hogy a felújítás szakszerű módon történhessen meg.

– *Vernes Judit kazettaképeit még nem kellett restaurálni?*

– Azok még eredeti állapotúak. Nagyon vigyázunk rájuk, de elkerülhetetlen, hogy előbb-utóbb hozzá kell nyúlnunk a kazettákhoz is. Mivel az építéskor a földemen végzett munkálatokkal nagyon kellett sietni, a gyors munka miatt néhány helyen meghibásodott a földém. A földém hibái miatt pedig néhány kazetta is megsérült. A restaurálásukra előbb-utóbb sort kell kerítenünk.

– *A hatvanas évekre elfogyott az unitárius gyülekezet. A helyi reformátusok megbocsátottak annak a néhány embernek, akik végül egyház nélkül maradtak, és visszafogadták őket?*

– Erről még nem tájékozódtam, nem tudom, hogy megbocsátottak-e. Valószínű, hogy az unitárius egyházközség folyamatos leépülése miatt erre már nem lehetett tömeges igény. És azt se felejtjük el, hogy a szocializmus kellős közepén járunk, a hatvanas évek második felében, amikor óvatosan kellett bánni az egyházakkal való nyílt kapcsolatkeresséssel. Ha történt is visszafogadás, szép csendesen történhetett.

– *A helybeliek magukénak érzik az új funkciókkal ellátott épületet és intézményt?*

– Bejáratott hely Dunapatajon a múzeum épülete. A helybeliek magukénak érzik, annak ellenére, hogy az épület egy tájidegen vallás központja volt a korábbi években. Múzeumként és közösségi térként tekintenek rá. A turisták olykor-olykor rákérdeznek,

hogy folyik-e még bármiféle hitéleti tevékenység a falak között, de a helyieknek természetes, hogy más funkciókkal működik az egykori templomépület. Hogy mennyire vallják a patajiak magukénak ezt az egykori templomot, arra rendkívül jó példa az itt történt események nagyságrendje. Általában két eseményt szoktam kiemelni, amikor ez szóba kerül, olyanokat, amelyek a fontosak voltak a település életében. Az egyik 1985-ben történt, amikor a kései Kádár-korszak egyáltalán nem barátságos légkörében itt alakult meg az a civil szervezet, amely a mai napig él és működik: a Patajiak Köre nevű egyesület. Akkoriban még nem volt székházuk, azt a későbbiekben Kerényi József Kossuth-díjas építész tervei alapján, egy régi polgári porta felújításával teremtették meg. Ez az esemény volt az egyik sarokpont. A másik pedig 2009-ben, az 1919-es események kilencvenedik évfordulóján emlékeztünk meg a Szamuely Tibor különítményesei által felakasztott helyi áldozatokra. Akkor Sólyom László köztársasági elnök úr látogatott el Dunapatajra, és itt fogadtuk őt, ebben az épületben volt a hivatalos köszöntése, és egy kiállítással is készültünk az eseményre.

Amikor az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején tapasztalták az unitárius gyülekezet fokozatos leépülését, Pastyik István, aki már 1959 óta módszeresen gyűjtötte a későbbi Pataji Múzeum anyagát, vetette fel a gondolatot, hogy az épületet úgy kellene megmenteni, hogy abból közintézmény, múzeum legyen. Az is rögtön nyilvánvaló volt, hogy úgy kell az új funkciót elhelyezni az épületben, hogy az eredeti épületbelső, a bútortartat lehető teljességgel meg kell menteni, nem szabad hagyni, hogy a totális megsemmisülés legyen a sorsa, mint a zsidó hitközség egykori zsinagógájának, amit a háború után eladtak, majd az 50-es évek végén nyom nélkül elbontottak.

– *Említette, hogy a kegytárgyak az unitárius püspökséghez kerültek vissza. Ez lett a harang sorsa is?*

– A harang változatlanul fenn van a toronyban, időnként meg is szólaltatjuk. A legutóbbi alkalom a nándorfehérvári diadal 555. évfordulója volt, amikor déli 12 órakor ez a harang is megszólalt a településen. Nem sokkal később, amikor az unitáriusok forgattak itt egy filmet a Magyar Televízió közreműködésével, ismét csak megszólaltattuk a harangot.

– *Ezek szerint az unitáriusok továbbra is számon tartják a helyet. Van valamiféle érdemi kapcsolat önök között? Nem arra gondolok, hogy az unitárius egyház például anyagilag támogatná a Pataji Múzeumot, inkább emberi gesztusokra.*

– Természetesen élő kapcsolatban vagyunk az unitárius közösséggel. A filmforgatás kapcsán fel is merült, hogy alkalomadtán egy istentiszteletre is sor kerülhetne a templomban, de a Budapesttől való távolság miatt erre mindeddig nem került sor.

– *A dunapataji unitárius közösség története tehát egy bő három évtizedes szakasz a község életében. Kurióznak tekinthető az új vallásfelekezet megalapításának az indoka, az adóelkerülés szándéka is.*

– Hogy történetileg pontosak legyünk, meg kell említenem, hogy jóval korábban, az 1880-as években már volt arra kísérlet a községben, hogy létrehozzanak egy unitárius gyülekezetet. Szinte pontosan ugyanezek voltak a kiváltó okok, akkor is az adó mértékének megemlése elől akartak kitérni többen a református egyházból. Barabás István lelkész a dunapataji unitárius gyülekezetéről 1938-ban megjelent könyvében 10 tényleges kilépőről írt, és közöttük, valamint a 30-as években kitérők között családi kapcsolatokat vélt felfedezni. Hogy ezt magabiztosan állítani lehessen, további kutatások kellenének. De az nem kérdés, hogy volt a kiválásnak előzménye Dunapatajon.

– Egy időben volt helyben lakó lelkésze is az unitáriusoknak. Mekkora időszak az a hitközség alig több mint három évtizedes történetében, amikor nem beszélő lelkész irányította a gyülekezet életét?

– Pontos választ nem tudok adni, de csak pár év lehetett, legfeljebb egy évtized. Feltehető, hogy ahogyan fogyott a hívek száma, egy idő után az ide kinevezett lelkész is távozott.

– Turisztikai értelemben ki tudják-e használni azt a különleges adottságot, hogy van a településnek egy olyan látványossága, amihez hasonlóval több száz kilométeres körzetben nem találkozhatnak?

– Valóban turisztikai vonzerő az unitárius templom, noha a Szelidi-tó turisztikai marketingje lényegesen jobb és nagyobb, mint magáé a településé, ellenére annak, hogy számos látnivaló és érdekesség van a településen. Akik viszont mégis ilyen szándékkal érkeznek hozzánk, első körben keresik fel a volt unitárius templomot és a másik két templomunkat, a református és a katolikus templomot is. Mindkettőnek megvan a maga különlegessége. A katolikus templomot úgy bővítették ki 1934-ben, hogy elvágták a falakat, és görögökön elmozdították, méterekkel elhúzták a szentélyt. A református templomunk pedig a környéken egyedülállóan gótikus építészeti elemeket is tartalmaz. Ezeket a legutóbbi templomfelújításokkor már láthatóvá is tették, kihangsúlyozták.

– Van-e arról bármiféle információja, hogy a kalocsai érsekség hogyan viszonyult a harmincas években egy új protestáns felekezet megalakulásához a közvetlen szomszédságában?

– Konkrét adatokkal nem rendelkezem erről, de két dologra utalnék, amit célszerű figyelembe venni. Az unitáriusok kilépésével a protestáns népesség létszámában nem szaporodott, csak osztódott. A másik elem, hogy az unitárius vallás Szentháromság-tagadó. Ez alapján könnyen elképzelhető, hogy mi lehetett az érsekség véleménye és hozzáállása az új vallásfelekezet létrejöttéhez. De a gyülekezet lélekszámát látva az is könnyen elképzelhető, hogy egyáltalán nem foglalkoztak vele.

– Mennyire látja biztosítottak az épület hosszú távú, közcélú hasznosítását?

– Nem tudok más értelmes célt elképzelni az épületnek, csak hogy egyrészt turisztikai célpont legyen, másfelől, hogy közcélú kulturális intézmény, múzeum és kiállítóhely, rendezvényközpont működjön benne. Ez az épület – nem utolsósorban Pastýik István tevékenységének köszönhetően – az utóbbi bő harminc évben községi fenntartású volt. Megérdemli azt, hogy a közeljövőben, de a távolabbi jövőben is, megőrizze jelenlegi funkcióját. Azokkal a gyűjteményekkel együtt érdemes a megóvásra, amelyek ma itt találhatóak az épületben. A templomhajóban éppen azért nincs állandó kiállításunk, mert azt folyamatosan községi térként használjuk. Alkalmi tárlatokat rendezünk itt, de egy történeti-helytörténeti állandó kiállítást nehéz volna itt elképzelni a jelenlegi, többcélú községi igénybevétel mellett.

Kovács Kriszta

Áttetsző terek

(Mohai V. Lajos: Rózsa utca, retrospektív)

Mohai V. Lajos, a kiváló irodalomtörténész, aki az utóbbi tíz évben fáradhatatlan szorgalmú szépíró is, alkotói kedvének teljében van. Szinte minden évben jelentkezik egy új kötettel, amelyek tanulmányait, esszéit, szépprózáit vagy verseit szemlézik, válogatják.

A költő Mohai lírai teljesítménye egy karcsú, ám annál megfontoltabbra csiszolt szövegeket tartalmazó könyvvel, a *Rózsa utca, retrospektív*val bővült. A *Kilazult kő* (1997), a *Hová is lenne az út?* (2011) és a *Szeptember végén áhítat* (2012) után a *Rózsa utca, retrospektív* (2017) nemcsak vékonyságával, hanem a korábbi lírai gyűjteményeken túlmutató, azok tétjeit meghaladó letisztultságával és szikárságával, kompozíciós stratégiájának sikerességével mond sokat, üdvözölhető mindenképpen az alkotó pályáját figyelők számára.

A helyekbe vesző, velük egyesülő költői én az író természetes attitűdje, amelyet leginkább a locusok körüli fáradhatatlan molyolás, a velük szöszölés, a térbe vackolódása felől lehet leírni, és amely e költészetet figyelemmel követőknek már evidencia. A szótár elemei ismertek, és tőlük eltérni valószínűleg nem is fog már létrehozójuk: a nagykanizsai gyerekkor helyszínei, a budapesti egyetemi évek, a prágai csavargások. A biográfia kötelezően felmondandó elemei körül pedig szatellit bolygóként keringenek azok az életet végigkísérő olvasmányok, szerzők, rendezők és filmek, akikre/amikre ezt a mellérendelések mentén szerveződő szövegvilágot építeni lehet. Raymond Chandler: *Hosszú álom*, Mirko Kovač: *Bevezetés a másik életbe*, Bohumil Hrabal: *Sörgyári capriccio*, Tandori Dezső: *Egy talált tárgy megtisztítása*, Mészöly Miklós és Tolnai Ottó prózái, József Attila, Petri György, Juhász Ferenc, Weöres Sándor költészete újra és újra megidéződnek e versekben. A Mohaitól akár egy könyvet is olvasók is ismerősként köszönhetik majd e figurák és vendégszövegek kavalkádját, belőlük épül a szerző minden egyes sora, hozzájuk fordulása az intimitás legmagasabb fokáig őszinte és szenvedélyes.

E sorok írója eddig kevésbé tartotta fontosnak a szerző lírikusi ténykedését, a *Rózsa utca, retrospektív* viszont úgy tűnik, végül mégiscsak erős, talán az eddig legfigyelemreméltóbb anyaggá szublimálta az elmúlt tíz év lírai darabjait. Mindehhez a költő úgy tűnik, megtalálta a megfelelő formát, formákat, hiszen a kötet az eposz, az oratórium, a gyászbeszéd ígérését is adja, miközben nyilvánvaló, valójában a három műfaj alálásása, kifordítása történik. Persze nem csak a közhelyesen kínáló megoldások, a travesztia és az hommage eszközeivel. Sokkal inkább e két retoréma között lebegnek ezek a versek, azzal a tiszteletre méltó és következetes elszántsággal, hogy a valódi pátosz tartományába, a giccs teljes kikerülésével megközelített terepre vigyék el a beszédet, a melankólia és a nosztalgia legpontosabb megfogalmazásának vágyával fussanak neki az élet legfontosabb helyei megírásának.

A *Rózsa utca...* természetesen nem felel meg az eposz terjedelmi és verstani elvárásainak sem, minden jellemzőjével rendelkezik viszont az imaginárius helynek. A kötet versei, nem csak a címében is ezt tükröző utolsó egység (*Melancholia Nostalgica*), a melankólia felől közelítenek az elveszett terek rekonstruálása felé. Ez az a viszonyulás, amelyet Földényi F. László kitűnő munkájában (*A melankólia dicsérete*, Jelenkor, Pécs, 2017) összeszedettségnek nevez. A koncentráltság, a hely érzetének, atmoszférájának, illatának, érintésének élménye

nem fedhető le csupán a nosztalgiával, a sóvárgással, jóval több ennél, élménye ugyanannyira fizikai, mint mentális érzet.

Mohai V. a már nem létező, a csak az emlékekből megalkotható Rózsa utcát súlyos és komoly intertextuális bázist mozgósítva teremti újra: ebben a rendszerben a rimtelen szabad vers és a rímes sorok váltakozása is izgalmas feszültséget eredményez. A gyermekkori, alulnézetből szemlélte, és e kötetben valóban szikáran ábrázolt mikrokozmosz, a Ménesi úti egyetemi villanásokkal, a fiatalkor európai kalandozásaival, az emlékezetben egymásra montírozódó képekként él tovább az elbeszélői tudatban és a versekben.

Mohai nagy vállalkozását, *A kanizsai Hidegház* című, évek óta készülő, ám eddig még be nem fejezett regényt, legalábbis a folyóiratokban és kötetben (*A bátyám hazavitte a halált*, Prae.hu-Palimpszeszt, Bp., 2014) eddig napvilágot látott részletek szerint, ugyanez a törekvés, az emlékezet működésének fiziológiai és ontológiai tétjei, azok körberajzolása uralják.

A nagykanizsai ravatalozótól, a „hidegháztól”, a gyermekkor legfontosabb helyszínétől, a Rózsa utcától indulni, az Eötvös Kollégium helyeit, Prága utcáit bejárni, eközben a nagyszülők, a szülők, a báty halálával szembesülni, nem okoz meglepetést, váratlan megoldásokkal nem is szolgál a gyász munkát mindig a középpontba helyező lírát teremtő költőnek és az őt ismerő olvasónak.

Mindezt úgy felvezetni, hogy a halállal számot vető, az azt metafizikai szempontjai szerint megközelítő értelmezések a közhely és az axióma közötti képlékeny határvonalon mozogva összességében mégis a valódi, tétekkel bíró kijelentések felé mozduljanak el, a legnehezebb költői feladat. Olyan lecke, amit sikeresen old meg a *Rózsa utca, retrospektív*. Ezt a hatást elsősorban kompozíciós megoldásaival tudja elérni, hiszen az itt olvasható szövegek egy része már nem csak folyóiratokban volt olvasható, egyes darabok az előző három verseskötetben is helyet kaptak.

Szigeti Csaba *A bátyám hazavitte a halálról* írt alapos és érzékeny kritikájában (<http://ujnautilus.info/mohai-v-lajos-batyam-hazavitte-halalt>) Mohai V. Lajos egyik legfőbb erényeként a „hangnem kimunkálását”, a „lírai tárgyilagosság” működtetését nevezi meg. Beszédesebb következtetés egy prózakötetről írt recenzióban, éppen mert Mohai szépprózájának lényege a műnemi és műfaji határok végtelenül szabad áthágása. Mindegy, melyik regiszterben szólal meg, az alkotó a tökéletes mondatok, a túpontosan körbejárt pillanatok krónikása, aki valahol mindig kicsit lírikus vágyik lenni. Ez a szenvedélyes figyelem pedig itt, az eddig talán legkimunkáltabb verseskötetben áll most előttünk, azt példázva, hogy a bíbelődés, az újragondolás, az át szerkesztés, a húzások a költészetnek sem szoktak ártani.

A Rózsa utca..., miközben újraközi, eközben újra is gondol verseket, azok következtetéseit pedig minden korábbinál sikeresebben működteti. Az újrendezés, a kombinatorikai lehetőségek kihasználása, a permutáció az irodalomnak is súlyos fegyvere, gondolhatunk a szerző egyik kedvencére, Kosztolányira, ám a módszer a Mohainak több szempontból is fontos Mészöly, Tandori, Tolnai által is sokszor művelt gyakorlat.

A Szeptember végén áhitat kezdő verse, a *Laudatio funebris* a gyászbeszéd evokálásával tematizálta azt a kötetet. A *Rózsa utca*ban ez a gyászvers a kötet közepére került, a *Hádész címere* című második egység zárataként olvasható. Az élet eseményein gyorsan végigszaladó első rész, a magát eposzként definiáló *A százegyedik út* szabad versbe forduló sorai után a *Hádész címere* címet kapó második rész Oratóriumként határozza meg magát. A vékony könyvecske második egysége kézen fogva vezeti a halál tapasztalata felé, az alvilágba, vele alá szállni kész olvasóját. Mohai „oratóriuma”, a mindent a térben elgondoló elbeszélőjét ismerve, nemcsak a zenei műfajt hívja elő, a szó építészeti definíciója (l. imaterem) is ráíródik a kötetre. Az első rész prózaversben élénk táruló emlékfoszlányait ugyanis a második egységben az apokalipsziszt és jellegzetes szereplőit megidéző képek-

kel, páros rímekbe szedett négy sorosok követik: *Lovak*, *Apokalipszis*, *A kocsiszín*, *Kocsisok*, végül a gyászbeszéd, a *Laudatio funebris* akár a katolikus temetési szertartást is felidéz, miközben így, e formájukban a vég, a világ és az egyén pusztulásának stációit is adják. A harmadik rész, a *Hádész parancsa* egyetlen, cím nélküli verset szerepeltet csupán, amely biblikus reminiscenciákkal és József-Attila-allúziókkal operálva gyorsítja fel a halál felé ügetés tempóját: „Az a reggel majd hamuszínre vált. / Vágóhídon hasad a világ. // Csonkézzel készült vésetek. / Hádész címerén ékezet.” (64.)

Az „eposz” negyedik, utolsó részében (*Melancholia Nostalgica*) önmeghatározásként, is olvasható Mohai egyik kedvence, a több kötetébe is beválogatott *Chandleri helyek*. A mellesleg a populáris és a magas irodalom közti szürke zónát tematizáló prózavers legfontosabb tétje nem is feltétlenül Raymond Chandler helye a mindenkori kánonokban, hanem az intertextualitás, a motívumok vándorlása, a szövegek szimbiózisa, egymáson élőködése, végkövetkeztetésként pedig a halál fatalista tapasztalatának megragadása. Ám a szóban forgó vers geneziséét más szempontból is érdemes szemügyre venni. A *Hová is lenne az útban* még két számozott, arab számokkal jelölt egységre tagolódo költemény a *Szeptember végén áhítatlan* a *Tandori: a szlengből kiszól a melankólia* című darab római számmal jegyzett első ciklusa lesz. E második változatában is megtartja az egész egységen belül az arab számmal jelölt részekre bontást, két másik verssel, a *Veréghalállal* és a *Tandori: Michael Caine Londonban: Blue Ice*-szal alkotva ezt a ciklust. A *Melancholia Nostalgica*-ban elmarad a számozás, a *Magas labdák levéve* és a *Lerakni makacs terhemet* című versekkel együtt ez a számozatlan, tagolatlan versbeszéd láthatóan sűrítő, ám annál működőképesebb zárлата lesz a halálról szóló tudásunkat összegezni vágyó „kiseposznak”.

Mohai V. Lajos mesterjegye prózában és lírában, esszében egyaránt az elemek újrendezése, a szintézis és a variabilitás. Egyre inkább úgy tűnik, ez a kitartás szépírói munkáját is emlékeztetessé teszi. A *Rózsa utca, retrospektív* az eddigi lírát szintetizáló gyűjteményként vagy a Nagykanizsa „mágikus helyeit” a kortárs magyar lírába beemelő törekvésékként egyaránt olvasható, a szellem finom játékait középpontba állító, figyelmes olvasást kívánó kis kötet.

(Prae.hu-Palimpszeszt, 2017)

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

NYOMDA KFT KECSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelenítését az Emberi Erőforrások Minisztériuma és
a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Alap